

HOOFDSTUK V

DE TUCHT OVER DE DIENAREN DES WOORDS

§ 1. ORIËNTATIE

Aan de 'communis disciplina', de tucht over alle kerkleden, zijn ook de 'geestelijken' onderworpen.¹ Zij zijn bovendien onderworpen aan een eigen tucht.² Aan deze tucht is dit hoofdstuk gewijd. Anders dan bij de behandeling van de algemene tucht is het mogelijk de verschillende aspecten: Calvijns denkbeelden, de kerkordelijke bepalingen en de praktijk, in één hoofdstuk te behandelen.

Bij 'geestelijkheid' en 'geestelijken' moet hier uitsluitend worden gedacht aan de dienaren des Woords, met inbegrip van de theologische 'doctores' die immers ook predikant waren.³ Niet aan de ouderlingen en diakenen die trouwens ook geen 'proprium disciplinam' hadden. Daarom kunnen wij in dit hoofdstuk zonder bezwaar de woorden 'geestelijken', 'dienaren' en 'predikanten' promiscue gebruiken.

Op zichzelf heeft Calvijn nogal bezwaar tegen de benaming 'geestelijkheid' (*clerus*) en 'geestelijken' (*clerici*).⁴ De woorden zijn o.a. afgeleid van 1 Petr. 5 : 3,⁵ waar de ouderlingen vermaand worden de kudde Gods te hoeden, niet 'ὡς κατακυριεύοντες τῶν κληρῶν' (Vulgata: 'ut dominantes in cleris'). Volgens Calvijn is het gebruik van 'clerus' voor een bepaalde 'ordo' in de kerk voortgekomen 'ex errore, vel certe prava affectione'. Want de 'clerus, hoc est haereditas Domini', is de 'tota Ecclesia'.⁶ 'Ainsi ce nom ne convenoit point à un seul ordre'.⁷ Toch, als hij in *Inst.*, IV, 12, 1, begint aan

1 IV, 12, 1 (V, p. 212, 17 sq.).

2 'praeter illam communem, suam propriam habet'. IV, 12, 1 (V, p. 212, 19). IV, 12, 22 (V, p. 231, 12 sq.): 'altera pars disciplinae, quae ad clerum peculiariter pertinet'. *Supplex exhortatio*, OC, VI, c. 512: 'Duae sunt disciplinae partes. Una enim ad clerum, altera vero ad plebem pertinet'.

3 Uiteraard komt het woord 'clerus' bij Calvijn ook voor ter aanduiding van de geestelijkheid in de oude- en in de rooms-katholieke kerk.

4 Vgl., behalve de in aant. 6 vermelde plaats uit IV, 4, 9, *Comm. in epist. cath.*, OC, LV, c. 286 (1 Petr. 5 : 3).

5 Ook van Num. 18 : 20, Deut. 10 : 9, 18 : 2, waar Jahwe de 'κληρῶς' of de 'κληρονομία' van de levieten genoemd wordt. Vgl. *ChrEnc*, II, blz. 226, s.v. *Clerus*.

6 IV, 4, 9 (V, p. 65, 31 — 66, 1—4).

7 IV, 4, 9 (VG). — Overigens is de exegese van 1 Petr. 5 : 3 nog steeds omstreden. Greijdanus, *I-II Petr.* (KV), blz. 81: 'het erfdeel, of eigenlijk: de erfdeelen, d.w.z. de

zijn nadere uiteenzetting van de tucht, verdeelt hij de kerk 'in duos ordines praecipuos: clerum scilicet et plebem'. Hij doet dit opdat datgene wat hij uiteenzetten wil 'facilius intelligatur'; van 'clerici' spreekt hij, omdat dat nu eenmaal een 'usitatum nomen' is.⁸ Ondanks zijn bezwaar tegen de termen heeft Calvijn ze dus niet puristisch vermeden. Daarom zullen wij ze in het vervolg ook niet meer van aanhalingstekens voorzien.

A. DE DENKBEELDEN

§ 2. DE TUCHT OVER DE GEESTELIJKHEID IN HET ALGEMEEN

De uiteenzetting die Calvijn in de *Institutie* geeft van zijn denkbeelden omtrent de bijzondere tucht over de geestelijkheid is opvallend kort en verdient die naam nauwelijks; ze is immers niet meer dan een beknopt, nagenoeg geheel historisch relaas. Hij schrijft daarin⁹ dat dit andere deel van de tucht is vervat in de canones die in de oudheid de bisschoppen aan zichzelf en hun 'ordo' oplegden. Deze canones hielden o.a. in dat geen geestelijke zich mocht overgeven aan de jacht, dubbelspel en drinkgelagen, geld- en koophandel mocht bedrijven, aanwezig mocht zijn bij losbandige danspartijen enz. Aan de canones waren straffen toegevoegd om het gezag ervan te bevestigen.¹⁰ Opdat niemand ze ongestraft zou overtreden, moest elke bisschop zijn eigen geestelijken dienovereenkomstig regeren en bij hun plicht houden. Er waren ook jaarlijkse visitaties en synoden,¹¹ opdat ieder die zijn ambt enigermate had verwaarloosd, zou worden vermaand en ieder die gezondigd had, al naar hij verdiende, zou worden gestraft.

De bisschoppen van elke provincie hielden zelf elk jaar ook een synode, vroeger zelfs tweemaal per jaar.¹² Op die synoden werd geoordeeld over die

onderscheidene gemeenten, die u door den Heere . . . zijn toevertrouwd en ten deel geworden'. Hauck, *Kirchenbriefe* (NTD), S. 77: 'die euch Zugeteilten'. Foerster, s.v. κληρος κτλ., *TbW*, III, S. 763, vooropstellend dat 1 Petr. 5 : 2 v. 'umstritten' is, wijst de interpretatie van 'κληρος' als 'Abgaben und Spenden für die Gemeinde und für die Ältesten' (Wohlenberg) en als 'Eigenbesitz' waarmee iemand, anders dan met de hem toevertrouwde kudde, kan doen wat hij wil (Cremer — Kögel) van de hand. Volgens Foerster moet gedacht worden aan 'Teil' in de zin van „die himmlische Gabe, die Gott jedem einzelnen berufenen Gläubigen in Gemeinschaft mit allen 'Geheiligten' zugeteilt hat". Eichler, s.v. *Erbe* usw., *Begriffslexikon NT*, I, S. 237, neigt echter weer meer tot de opvatting van Greijdanus: 'anscheinend' is 'die Gemeinde in ihren einzelnen (ausgelösten?) Teilen oder Bezirken gemeint'. Deze opvatting sluit zich nauw aan bij die van Calvijn: 'Cleros autem appellat [Petrus] particulares ecclesias'. *Comm. in epist. cath.*, OC, IV, ibidem.

8 IV, 12, 1 (V, p. 212, 14 sqq.). Vgl. Plöchl, s.v. *Clericus*, *LTbK*, II, Sp. 1232: 'clericus' werd aanvankelijk 'auf alle Christen angewandt'. 'Erst im 3. Jh. wird C. z. bevorzugten Bez. der Geistlichen'.

9 IV, 12, 22 (V, p. 231 sq.). De uiteenzetting komt voor het eerst voor in de *Inst.* 1543 (OC, I, c. 671 sq.), is beknopt en blijft dat ook in de volgende edities.

10 In *OS*, V, p. 231 en *VG*, IV, p. 257, worden in de aantekeningen (de bronnen van) deze canones aangegeven.

11 'annuae inspectiones ac Synodi'. *VG*: 'les visitations et les synodes'.

12 In zijn *Supplex exhortatio*, OC, VI, c. 528, deelt Calvijn mee dat het voorschrift

bisschoppen die in strijd met hun ambt hadden gehandeld. Want als een bisschop te hard of te heftig tegen zijn geestelijken was opgetreden,¹³ dan konden dezen zich op zo'n synode beroepen; zelfs een aanklacht, ingediend door één man, werd in behandeling genomen. Op deze synoden gingen de bisschoppen met grote strengheid te werk. Bleek iemand misbruik te hebben gemaakt van zijn gezag of zich in zijn ambt misdragen te hebben, dan werd hij afgezet, soms zelfs voor enige tijd geëxcommuniceerd.¹⁴ Men ging nooit uiteen zonder plaats en tijd van de volgende provinciale synode te hebben vastgesteld.¹⁵

Zolang deze strengheid gehandhaafd bleef, eisten de geestelijken van het volk niets waarvan zij zelf niet daadwerkelijk het voorbeeld gaven.¹⁶ Ja, tegenover zichzelf waren zij zelfs veel strenger. Zo behoort het ook: het volk kan met een zachtere en om zo te zeggen met een slappere tucht geregeerd worden, maar de geestelijken moeten onder elkaar scherpere censuur uitoefenen en tegenover elkaar veel minder toegeeflijk zijn dan tegenover anderen.¹⁷

In het vervolg van deze paragraaf geeft Calvijn een impressie van de verschrikkelijke ontaarding van de tucht over de geestelijkheid in later tijd. In de nog resterende paragrafen van het hoofdstuk kritiseert hij de éne zaak ten aanzien waarvan de pausgezinden zeer rigoreus en onverbiddelijk zijn: het huwelijksverbod voor priesters.¹⁸

In de hoofdzaken zou Calvijn de praktijk van de oude kerk in ere hersteld willen zien. Behalve uit de *Institutie* blijkt dat bv. ook heel duidelijk uit zijn

van twee synoden per jaar voorkomt in de negentiende canon van het concilie van Chalcedon. Vgl. *Kanones der altkirchlichen Concilien* (Lauchert), S. 94: 'XIX... ὧρισε τοῖσιν ἡ ἀγία σύνοδος, κατὰ τοὺς τῶν ἀγίων πατέρων κανόνας δις τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐπὶ τὸ αὐτὸ συντρέχειν καθ' ἑκάστην ἐπαρχίαν τοὺς ἐπισκόπους...'

13 'siquis Episcopus durior erat aut violentior in suum clerum'. *VG*: 'si quelque Evêque estoit trop rude à son Clergé et le traitoit trop inhumainement'.

14 'communione ad tempus privaretur'. *VG*: 'on l'excommunioit pour certain temps'.

15 Terloops merkt Calvijn hier op dat het samenroepen van een *algemeen* concilie tot de bevoegdheid van de keizer behoorde. — Vgl. *Supplex exhortatio* waarin Calvijn er bij Karel V op aandringt een concilie samen te roepen, al zal dat dan geen generaal concilie kunnen zijn. [De tijd van de *keizerlijke* algemene concilies was immers voorbij, sedert lang werden er alleen nog *pauselijke* algemene concilies gehouden. Vgl. Jedin, *Strukturprobleme*, S. 9 f.] Maar dat moet hem er niet van doen afzien. Calvijn wijst op de betekenis die in het verleden juist de *provinciale* synoden met betrekking tot het beoordelen van de leer hebben gehad. Men wendde zich pas tot een generale synode als eerst het middel van een provinciale was beproefd. Zo liet Augustinus de donatisten en Pelagius op *provinciale* synoden veroordelen. *OC*, VI, c. 527 sq. Juist de provinciale synoden bedoelden aan de bisschoppen de gelegenheid te geven met elkaar over de zich voordoende zaken overleg te plegen. *OC*, VI, c. 527 sq. Vgl. Feine, *Kirchliche Rechtsgeschichte*, S. 119.

16 'quam exemplo et opere praestarent'. *VG*: 'dont ils leur monstroyent l'exemple par effect'.

17 *VG* heeft hier een interessante kortere tekst: 'c'est bien la raison que le peuple ait plus de liberté, et ne soit pas si court tenu que le Clergé'. Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 145: 'signe de repentance... chose plus requise en un ministre... qu'en nul autre'.

18 *IV*, 12, 23—28 (*V*, p. 232—237).

antwoord aan Sadoleto. Hij heeft er geen enkel bezwaar tegen, zo schrijft hij daar, als de tucht, vastgelegd in de oude canones — en hij heeft hier alléén de tucht over de geestelijkheid op het oog — ook thans geldigheid zou bezitten en nauwgezet, eerlijk en oprecht in acht zou worden genomen.¹⁹ Misschien kan dat niet met dezelfde graad van strengheid en stiptheid als vroeger. Wanneer hij in weer een ander geschrift, de *Supplex exhortatio*, aan de (roomse) geestelijken de maatstaven aanlegt van de oude canones, laat Calvijn blijken dat hij hen niet wil binden aan alle finesses daarvan; hij kan er inkomen als iemand in sommige opzichten deze regels voor de tegenwoordige tijd te streng zou vinden.²⁰ Wat echter de hoofdzaken betreft zou hij ze graag opnieuw tot gelding gebracht zien.

Tot die hoofdzaken rekent Calvijn, dat niemand tot het ambt zal worden toegelaten dan na een nauwgezet onderzoek met betrekking tot zijn leer en leven²¹ en dat ook ná de ordinatie opzicht en tucht over levenswandel en ambtsbediening worden uitgeoefend.²²

In Calvijns bezinning over de tucht over de geestelijken spelen de kerkleden nauwelijks een rol. Dat is merkwaardig genoeg, omdat hij juist in Rome veroordeelt dat het zijn geestelijken met zó veel privileges omringd heeft dat zij in feite 'ab omni reprehensione immunes' zijn geworden en het met name onjuist acht dat de 'totus laicorum ordo' is buitengesloten van het recht om tegen hen beschuldigingen in te brengen.²³ Zelf wil hij echter aan de kerkleden

19 *Resp. ad Sadoletum*, OS, I, p. 479: 'At nos minime refugimus, quin disciplina, quae vetustis canonibus sanctita fuit, locum hodie habeat, diligentius ac bona fide custodiatur: . . .'

20 'Puriorum illam et magis exquisitam sanctimoniam, ad quam clericos adstringunt antiqui canones, illis remitto . . . Demus hoc temporibus, ne ad illam nimis austeram formulam alligentur . . . Remittamus aliquid ex asperitate illa veteri . . . Excipient, tam aspera remedia, quae ad vivum omnia vitia rescant, aetatem hanc non fere. Sic ita. Neque enim tantam ab illis puritatem flagito'. OC, VI, c. 512 sqq. — Vgl. Calvijns oordeel over de soms te strenge tucht over de *kerkleden* in de oude kerk. Blz. 77 v.

21 'Examen, in promovendis sacerdotibus, et morum, et doctrinae, canones requirunt exactum et enucleatum'. Maar thans? 'Zelfs bij het huren van een muilezeldrijver wordt meer voorzichtigheid betracht dan bij de verkiezing van een priester'. *Supplex exhortatio*, OC, VI, c. 513. Vgl. c. 491.

22 *L.l.*, OC, VI, c. 514: 'Iam post ordinationem, minima in clericis scortationis suspicio, secundum antiquos, corrigi debet: si convictum fuerit crimen, abdicatione et excommunicatione puniendum est . . . Similiter eos omnes, qui se implicant profanis negotiis, qui civilibus officiis se ita immiscent, ut abstrahantur a ministerii cura, qui denique non sunt in munere suo exsequendo assidui, corrigi graviter, et nisi respiscant, deponi praecipunt'. Deze oude regels moeten naar haar quintessence nóg worden gevolgd, iets waarvan volgens Calvijn bij Rome geen sprake is. Vgl. *Resp. ad Sadoletum*, OS, I, p. 479 sq.

23 *Comm. in Tim. I*, OC, LII, c. 317 (1 Tim. 5 : 20). Ter illustratie van de praktisch volledige immuniteit van de geestelijken verwijst Calvijn naar de op naam van paus Silvester bij Gratianus voorkomende bepaling, dat voor het veroordelen van een bisschop 72 getuigen nodig zijn. Enigszins anders in zijn preek over 1 Tim. 5 : 17—20: 'quand il [de paus] parle de ses Evesques, il ne veut point qu'ils soyent accusez sinon qu'il y ait soixante deux tesmoins, et que les Cardinaux ne soyent point accusez sinon qu'il y ait septante deux tesmoins'. *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 515.

ook niet veel invloed toestaan bij de beoordeling van de geestelijken. Zeker, zo stemt hij toe, als Paulus de thessalonicensen vraagt de dienaren hoog te schatten om hun werk, dan kan men daarin lezen dat de beoordeling van de herders aan de gemeente is opgedragen.²⁴ Toch moet het niet te gemakkelijk zijn een aanklacht tegen hen in te dienen. Want ook als zij hun plicht doen, staan zij nog aan allerlei beschuldigingen bloot. Daar zit de satan achter, die niet alleen graag zou zien dat de mensen van de dienaren vervreemdden, maar ook dat langzaam maar zeker de leer in verachting kwam. Men wake ervoor hem niet in de kaart te spelen!²⁵ Verder bedenke men dat de mensen o zo gauw oordelen, niet over 'facta' — 'bona vel mala' — maar over de 'dignitas' van de dienaar. En wat ziet men dan gebeuren? 'Sommigen steken zij in de hoogte en anderen verwijzen zij naar het laagste bankje. En welke maatstaf gebruiken zij daarbij? Slechts die van wat voor ogen is'.²⁶

Het is duidelijk: de beoordeling van de geestelijken wil Calvijn zo niet uitsluitend dan toch *in de eerste plaats* beschouwd zien als een aangelegenheid van hen zélf. De eis om elkaar te vermanen vloeit voort uit de broederlijke gemeenschap die hen met elkaar verbindt.²⁷ Niet dat zij elkaars zonden zouden mogen toedekken. Integendeel, de geestelijken moeten — wij vernamen het reeds²⁸ — strenger tegenover elkaar dan tegenover de kerkleden zijn. Als zij aan anderen het voorbeeld moeten geven van een heilig leven, dan moeten zij, als zij zondigen, tegenover elkaar een zo strenge tucht uitoefenen dat zij ook dān ten voorbeeld zijn. Waarom zou tegenover hen meer toegeeflijkheid worden betracht? Hūn zonden brengen méér schade teweeg dan die van anderen!²⁹

Calvijn legt er herhaaldelijk de nadruk op dat de levenswandel van de dienaar des Woords in overeenstemming moet zijn met de door hem gepredikte leer en uitgeoefende tucht. In een preek over 1 Tim. 3 : 1-4 — de 'episkopen-

24 *Comm. in Thess. I, OC, LII, c. 172* (1 Thess. 5 : 12): 'Verum ex Pauli verbis colligere licet, iudicium ecclesiae mandari, ut veros pastores discernat'.

25 *Comm. in Tim. I, OC, LII, c. 316 sq.* (1 Tim. 5 : 19).

26 *Comm. in Cor. I, OC, XLIV, c. 364* (1 Kor. 4 : 3). Vgl. *Calvijn aan Farel*, 29 dec. 1538, *Herminjard*, V, p. 450 (in verband met de moeite die de Calvijn welgezinde 'Guillermins' hadden om met de ook volgens hem te laken predikanten van Genève het avondmaal te vieren): 'Privatis ecclesiae membris tantam provinciam non incumbere ostendo, quia jubeantur singuli probare seipsos, et sic ad participationem Dominici pacis accedere'.

27 Vgl. IV, 7, 7 (V, p. 111, 16 sq.) waar Calvijn een niet letterlijk citaat geeft uit een brief (68) van Cyprianus: 'Hoc fraterna societas, qua inter nos devincti sumus, requirit, ut mutuo moneamus'.

28 Blz. 252.

29 *Comm. in Tim. I, OC, LII, c. 316* (1 Tim. 5 : 20). In zijn brief aan Olevianus van 25 nov. 1560 noemt Calvijn nōg een argument: opdat de gemeente niet 'de immodico rigore' zou klagen, zijn de predikanten niet alleen aan dezelfde straffen onderworpen, maar worden zij, als zij iets gedaan hebben, der excommunicatie waardig, ook tegelijk uit hun ambt gezet. *OC, XVIII, c. 237*.

spiegel'! — zegt hij dat Paulus daar niet alle deugden opnoemt die in een opziener vereist zijn, maar slechts 'quelques especes'. En deze noemt hij om ons te laten zien, 'que celui qu'on ordonne pour anoncer la parole de Dieu, doit estre d'une vie si bien reglee, que ce soit pour edifier les autres par son exemple'.³⁰ In een preek over 1 Tim. 6 : 13-16, verklaart hij, 'que ce n'est point assez que les ministres de la parole de Dieu ayent la bouche ouverte, qu'ils s'efforcent d'enseigner droitement, . . . mais qu'il faut quant et quant que la vie responde'.³¹ De 'ecclesiarum ministri' moeten zich met getrouwheid toeleggen op de bediening van het Woord en de leer der zaligheid niet vervalsen, maar deze zuiver en rein aan het volk Gods doorgeven, schrijft hij in de *Institutie*; hij laat er echter aanstonds op volgen: 'Nec doctrina solum, sed vitae exemplo instituant'.³²

Is de levenswandel van de dienaar voorbeeldig, dan bevordert dit de uitwerking van de tucht. 'Want zó wordt de tucht uitgeoefend gelijk het behoort, en zó krijgt de leer gezag, als de leraar niets met woorden voorschrijft wat hij zelf tevoren niet metterdaad is nagekomen'.³³

Niet alleen de gemeenteleden moeten de eigen rechten van de dienaren ontzien, maar ook de overheid moet dit doen. Het past deze bv. niet naar eigen goeddunken verandering aan te brengen in hun kerkelijke positie.³⁴

§ 3. DE 'POTESTAS AD CONDENDOS FIDEI ARTICULOS'

In dit hoofdstuk gewijd aan de tucht over hen die in de kerk het leerambt vervullen, moet uiteraard ook ter sprake komen datgene wat Calvijn noemt de 'potestas Ecclesiae quoad fidei dogmata',³⁵ of korter: de 'potestas in doctrina'.³⁶ Het eerste deel daarvan is de 'authoritas dogmatum tradendorum'³⁷ of de 'authoritas ad condendos fidei articulos',³⁸ in het frans: 'la puissance de faire

30 *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 255.

31 *L.c.*, OC, LIII, c. 614.

32 II, 8, 46 (III, p. 385, 25 sqq.). Vgl. *Cat.* 1537, OS, II, p. 414: 'il est necessaire quil y ait des pasteurs . . . , lesquelz enseignent le peuple, et en public et en prive, de pure doctrine et administrent les sacremens et par bon exemple instruissent tous a saintete et purete de vie'.

33 *Comm. in Acta*, OC, XLVIII, c. 459 sq. (Hand. 20 : 18). Vgl. Hedtke, *Erziehung durch die Kirche*, S. 127. Overigens kan Calvijn er ook tegen waarschuwen de waarheid van het evangelie afhankelijk te maken van de persoon van de prediker. Hedtke, *a.a.O.*, S. 212, Anm. 95.

34 Vgl. *De predikanten van Genève aan de Raad van Neuchâtel*, 29 sept. 1541, OC, XI, c. 294 sq.: 'Que si on oste un homme de son lieu sans cause et raison iuste, et quon le contrainge dabandonner lesglise laquelle il a fidelement servie, et par ainsi qon le retire iniustement de la vocation en laquelle il a este constitue de Dieu: que lhomme nest pas seulement oultrage par ce moyen: mais Dieu aussi: veu que sa vocation legitime est violee et faicte vaine'.

35 Zie aant. 40.

36 IV, 8, 1 (V, p. 133, 17 sqq.).

37 IV, 8, 1 (V, p. 133, 19 sq.).

38 IV, 9, 11 V, p. 159, 27 sq.).

des articles de foy'.³⁹ Aan dit deel wijdt Calvijn bijna geheel de hoofdstukken 8⁴⁰ en 9⁴¹ van Boek IV van de *Institutie*. Wij kunnen volstaan met de hoofdlijnen aan te geven waarlangs zijn betoog verloopt:

a. Voor Woord van God mag niets anders worden gehouden dan de in het Oude en Nieuwe Testament geboekstaafde goddelijke openbaring. Dat Woord is de enige norm voor wat in de kerk mag worden geleerd.⁴²

b. De kerk is niet bevoegd tot het opstellen van nieuwe geloofsartikelen (novos fidei articulos)⁴³ in de zin van leerstellingen die aan de Schrift iets nieuws zouden toevoegen. Wel heeft de kerk, door de omstandigheden daartoe genoopt, meermalen leeruitspraken gedaan, maar die bedoelen niets anders dan de oorspronkelijke bedoeling van de Schrift op eenvoudige wijze te verduidelijken.⁴⁴

c. Zulke leeruitspraken werden gedaan door concilies. Vooral de oude concilies verdienen hooglijk gewaardeerd te worden.⁴⁵ Maar alle uitspraken van welke concilies ook, moeten worden beschouwd als 'praeiudicia', voorlopige oordelen, die altijd opnieuw aan de regel van de Schrift getoetst moeten worden.⁴⁶

d. De uiteenzetting loopt uit op een korte conclusie: aan de kerk is geen macht gegeven om een nieuwe leer in te voeren.⁴⁷ Een merkwaardig negatieve slotsom die de vraag doet stellen of Calvijn zijn lezers wel heeft gegeven wat hij hun in uitzicht stelde: een verhandeling over de macht van de kerk tot het opstellen van geloofsartikelen. Al gaat het te ver te zeggen dat hij hun het

39 IV, 8, 1.

40 'De potestate Ecclesiae quoad fidei dogmata: et quam effraeni licentia ad vitiandam omnem doctrinae puritatem tracta fuerit in Papatu' (V, p. 133—150).

41 'De Conciliis, eorumque autoritate' (V, p. 150—163). Vooral dit hoofdstuk is sterk polemiserend van karakter.

42 IV, 8, 8 (V, p. 139, 29—140, 1 sqq.). — Calvijn besteedt aan dit thema niet minder dan negen paragrafen: IV, 8, 1—9.

43 IV, 8, 10 (V, p. 143, 6 sq.).

44 'nisi quod nativum Scripturae sensum simpliciter enarrant'. IV, 8, 16 (V, p. 150 10 sq.).

45 IV, 9, 1 (V, p. 151, 5 sqq.).

46 IV, 9, 8 (V, p. 156, 12 sqq.). Vgl. ook Calvijns afwijzing van het 'confessiona-lisme' van Caroli, een afwijzing die deels haar grond vond in het ontbreken van een kerke-lijke approbatie met betrekking tot het Athanasianum — *Calvijn aan een predikant van Bern*, febr. 1537, *OC*, X b, c. 86; *De predikanten van Genève aan die van Bern*, febr. 1537, *OC*, X b, c. 83 sq. —, maar vooral in Calvijns weigering zich aan enig menselijk geschrift als aan de Schrift te willen binden. *De predikanten van Genève aan die van Zürich*, eind aug. 1537, *OC*, X b, c. 120 sq.: 'Tantum nolebamus hoc tyrannidis exemplum in ecclesiam induci, ut is haereticus haberetur qui non ad alterius praescriptum loqueretur: quin ille contra strenue contenderet neminem sine tribus symbolis esse christianum'.

Calvijn wil overigens dat men bij een beroep op een conciliaire uitspraak ook vragen stelt als deze: in welke tijd werd het concilie gehouden, waarom, met welke bedoeling, welke mensen waren aanwezig? IV, 9, 8 (*ibidem*).

47 IV, 9, 13 (V, p. 161, 13 sq.): 'non esse datam Ecclesiae potestatem erigendae novae doctrinae'.

tegendeel geboden heeft, dat heel het betoog een sterk waarschuwend karakter draagt, is zonder meer duidelijk. In deze zin: mèt èn bij het opstellen van geloofsartikelen zij de kerk uiterst voorzichtig!

Calvijn kan zich op dit punt ook wel anders en positiever uitdrukken.⁴⁸ Dat doet hij bv. in zijn schrijven van 22 oktober 1548 aan lord Somerset;⁴⁹ daarin beveelt hij deze de opstelling aan van *twee* samenvattingen van het christelijk geloof: één die door alle bisschoppen en predikanten zou moeten worden bezworen en waarmee ook ieder die een kerkelijk ambt wil gáán bekleden, zich akkoord zou moeten verklaren, èn een catechismus.⁵⁰ Binding van de predikanten aan een bepaald schriftelijk formulier acht Calvijn om drie redenen goed, ja noodzakelijk: ten eerste om de onkunde tegen te gaan die ook onder hen nog wel voorkomt, vervolgens om de overeenstemming en eendracht ter zake van de leer van alle kerken beter tot uitdrukking te brengen, en tenslotte om de nieuwsgierigheid en de verzinsels van lieden die alleen maar vreemde dingen willen zeggen, de pas af te snijden.⁵¹ En de catechismus is nodig om kinderen en onkundigen met de goede leer zó vertrouwd te maken dat zij die van leugens en verbasteringen kunnen onderscheiden.⁵²

§ 4. DE 'POTESTAS IN SCRIPTURAE INTERPRETATIONE'

De beschouwing die Calvijn in de *Institutie* wijdt aan het tweede deel van de 'potestas in doctrina', de 'potestas in Scripturae interpretatione',⁵³ is veel korter, ze neemt niet meer dan één paragraaf in beslag.⁵⁴ Nadrukkelijk verklaart hij dat hij onder deze 'potestas' niet verstaat de bevoegdheid om de Schrift *goed te keuren* of deze op zulk een wijze aan het oordeel der mensen te onderwerpen, dat ze op grond daarvan geldigheid zou bezitten;⁵⁵ dat is blasfemie die bij de 'Romanenses' is op te merken.⁵⁶ De macht der kerk om de Schrift uit te leggen is niets anders dan haar bevoegdheid om leergeschillen tot oplossing te brengen.

48 Vgl. ook zijn verdediging van het trinitarische dogma. I, 13, 3—5 (III, p. 111—116). De kerk is tot de opstelling ervan 'summa necessitate' gedwongen (p. 112, 16 sqq.). Zelfstandige waarde heeft het dogma niet, de formulering is gebrekkig, de enige waarde die het heeft, is dat het opkomt voor de waarheid van het Woord Gods en die afgrenst tegen dwaling en leugen.

49 OC, XIII, c. 64—77.

50 OC, XIII, c. 71 sq.: 'une somme resoulue de la doctrine' en 'ung formulaire commun dinstruction', een 'cathechisme'.

51 OC, XIII, c. 72.

52 OC, XIII, c. 71. Vgl. ook c. 72: 'Ce catechisme servira a deux usages, assavoir dintroduction a tout le peuple pour bien profiter a ce quon preschera, et aussi pour discerner si quelque presumptueux avancoit doctrine estrange'.

53 IV, 9, 13 (V, p. 161, 7 sq.) IV, 8, 1 (VG): 'l'authorité d'exposer ce qui est contenu en l'Escriture'.

54 IV, 9, 13 (V, p. 161 sq.). De paragraaf voor het eerst in de *Inst.* 1543.

55 IV, 9, 14 (V, p. 163, 10—15). Vgl. 99, aant. 249.

56 IV, 9, 14 (V, p. 162, 13).

Als er over een of ander leerstuk (dogma) verschil van mening is ontstaan, dan is er volgens Calvijn geen beter en betrouwbaarder middel (*nec melius nec certius remedium*) dan dat er een synode van bisschoppen bijeenkomt om het leerstuk in kwestie zorgvuldig te onderzoeken.⁵⁷ Hij voert daarvoor verschillende argumenten aan. In de eerste plaats moet een uitspraak, gedaan onder inroeping van de Geest van Christus, waarin het gemeenschappelijk gevoelen van alle dienaren tot uitdrukking komt, van veel meer gewicht worden geacht dan één die iemand thuis alleen heeft geformuleerd en aan zijn gemeente heeft doorgegeven, of dan één opgesteld door enige particuliere personen. Volgens kunnen de bisschoppen over de vraag wát er geleerd moet worden en in welke vorm (*qua forma*) dat gebeuren moet, het gemakkelijkst met elkaar overleg plegen wanneer zij bijeenkomen, en een dergelijk overleg is gewenst, wil de diversiteit geen aanleiding tot aanstoot gaan vormen.⁵⁸ Tenslotte bedenke men dat dit ook de handelwijze is die Paulus voor het beoordelen van leringen voorschrijft. Calvijn wijst in dit verband op 1 Kor. 14 : 29: 'Wat de profeten betreft, twee of drie mogen het woord voeren, en de anderen moeten het beoordelen'. Wel wordt de beoordeling hier aan elke *afzonderlijke* kerk toegekend, maar, zo meent Calvijn, daarmee wordt tegelijk aangegeven⁵⁹ welke gedragslijn moet worden gevolgd ten aanzien van meer belangrijke zaken (*in gravioribus causis*), nl. dat de kerken het onderzoek daarvan gezamenlijk ter hand nemen. Trouwens, reeds het 'gevoelen der vroomheid' (*pietatis sensus*)⁶⁰ leert ons dat als iemand door een ongebruikelijk leerstuk (*dogmate inusitato*) in de kerk onrust veroorzaakt en er gevaar begint te dreigen voor ernstiger onenigheid, de kerken bijeen moeten komen. Ze moeten het vraagstuk dan onderzoeken, er een ampele bespreking aan wijden en tenslotte voor de dag komen met een uitspraak die ontleend is aan de Schrift (*definitionem ex*

57 Calvijn spreekt van een 'verorum Episcoporum synodus', een synode van èchte bisschoppen, bisschoppen die deze naam verdienen. Voor een synode pleitte Calvijn o.a. ten tijde van de kwestie Caroli. 'Sunt et alia nonnulla, quae omnia nisi in conventu nullo modo explicari possunt', schreef hij namens de predikanten van Genève aan die van Bern (febr. 1537, *OC*, X b, c. 84). Met een synode van bisschoppen bedoelde hij een synode van *predikanten*. Vgl. Ganoczy, *Jeune Calvin*, p. 115: „Contre ces maux, le seul remède que Calvin propose est le suivant: les ministres des églises d'une certaine région doivent s'assembler et se mettre d'accord sur la doctrine à enseigner... 'Synodus', 'conventus', 'collegium', 'senatus': tous ces termes reviennent sans cesse dans les documents de l'affaire Caroli pour désigner les différents organes collégiaux chargés de promouvoir la 'consensio', 'ad favendam doctrinae unitatem' ”.

Polman, *Ned. Geloofsbelijdenis*, III, blz. 353 vv., wijst erop dat niet alleen Calvijn, maar ook veel anderen (doch niet Melanchthon) in de eeuw van de reformatie voelden voor het bijeenkomen van een synode van vertegenwoordigers der evangelische kerken ter bespreking van de onderlinge verschillen.

58 'ne diversitas offendiculum pariat' (V, p. 161, 17 sq.).

59 Doordat het recht van de beoordeling aan de *gemeente* wordt toegekend en niet aan het afzonderlijke gemeentelid.

60 *VG*: 'la raison'. 'Pietatis sensus' zou men kunnen vertalen met: het geheiligde verstand.

Scriptura sumptam) en geschikt is om de onzekerheid onder het volk weg te nemen en de mond te stoppen van diegenen die door hun eerezucht of hoogmoed twist en tweedracht oproepen,⁶¹ zodat zij daarmee niet durven doorgaan. — Men lette erop dat Calvijn achter het verkondigen van afwijkende leringen slechte karaktereigenschappen vermoedt en zelfs méér dan vermoedt. Wij zullen dit nog vaker signaleren.⁶²

Intussen denkt hij er niet aan de uitspraken van vergaderingen en bisschoppen (concilies) zonder meer te beschouwen als 'vera et certa Scripturae interpretatio'.⁶³ De kerk heeft wel de belofte dat de Geest haar in alle waarheid zal leiden en haar indachtig zal maken alles wat Christus haar gezegd heeft. Dit betekent dat de kerk er niet aan behoeft te twijfelen dat de Heilige Geest, de beste leidsman tot de rechte weg, haar altijd zal bijstaan, echter niet dat zij zelf onfeilbaar is. Christus zegt ons dat wij van zijn Geest niets méér moeten verwachten dan (nihil plus . . . quam) dat Hij ons verstand zal verlichten opdat wij de waarheid van zijn leer kunnen verstaan. Maar dwaling is niet uitgesloten en daarom is hoger beroep op de Schrift altijd gewettigd. Dit neemt echter niet weg dat de *wijze waarop* de Geest de kerk in alle waarheid leidt, die is van het gesprek, van de gemeenschappelijke beraadslaging.⁶⁴

§ 5. 'GRAVIORES CAUSAE', 'CAPITA NECESSARIA', 'RES NON ITA NECESSARIAE'

Wij vernamen zoëven dat al komt volgens Calvijn op grond van 1 Kor. 14 : 29 de beoordeling van de leer toe aan elke afzonderlijke kerk, 'graviore causae' toch door de kerken gemeenschappelijk, dwz. door een vergadering van haar bisschoppen moeten worden beoordeeld. Het onderscheid dat Calvijn hier maakt, roept vanzelf de vraag op, welke geschillen kunnen worden afgehandeld in de kerk waarin ze zijn gerezen, en welke in aanmerking komen voor een beoordeling door méér — door zo veel mogelijk — kerken? In de context waarin bedoelde uitspraak voorkomt, laat Calvijn die vraag onbeantwoord. Toch laat ze zich met behulp van gegevens die wij elders aantreffen, wel beantwoorden.

Wij richten daartoe eerst onze aandacht op het eerste hoofdstuk van Boek IV van de *Institutie*. Daar schrijft Calvijn in de twaalfde paragraaf dat niet alle 'verae doctrinae capita' van dezelfde soort zijn.⁶⁵ Er zijn er die zó noodzakelijk

61 *VG*: 'et ferme la bouche à ceux qui demandent d'esmouvoir noise et troubles par leur ambition ou orgueil'. *VL*: 'et os obstruat improbis et cupidis hominibus'.

62 Vgl. blz. 265. Wij signaleerden het trouwens al op blz. 135, aant. 464.

63 *IV*, 9, 13 (*V*, p. 162, 10 sqq.). Voor het vervolg van de alinea: *IV*, 8, 13 (*V*, p. 147, 4 sqq.).

64 Vgl. Van Ruler, *Calvin*, S. 88: 'Die Christusregierung, in der Christus selber seine Kirche regiert, geschieht in der *Synodos*, in dem Zusammenkommen und Beieinandersein der Ämter, in den Zusammenkünften vom Presbyterium bis zur nationalen und ökumenischen Synode hinauf. Das Gespräch ist die Weise, auf die der Geist die Kirche in alle Wahrheit führt'.

65 *IV*, 1, 12 (*V*, p. 16, 6 sq.): 'Non enim unius sunt formae omnia verae doctrinae

(necessaria) zijn, dat zij door niemand mogen worden betwijfeld; dat zijn de eigenlijke leerstukken van onze religie (*propria religionis placita*).⁶⁶ Als voorbeelden noemt hij dat er één God is, dat Christus God is en Zoon van God, dat ons heil rust in de barmhartigheid Gods en dergelijke (et similia).

Uit die laatste woorden blijkt dat het niet Calvijns bedoeling is een *volledige* opsomming te geven.

Een veel uitvoeriger maar evenmin als compleet bedoelde opsomming van wat hij dan noemt: 'praecipua capita', geeft hij in zijn brief aan de predikanten van Saksen en Neder-Duitsland⁶⁷ die hij als voorrede toevoegde aan zijn tweede geschrift tegen Joachim Westphal: de éne God en de rechte wijze om Hem te vereren, de verdorvenheid van het menselijk geslacht, de zaligheid uit genade, het verkrijgen van de gerechtigheid, het ambt en het werk van Christus, de boetvaardigheid en de beoefening daarvan, het geloof dat ons doordat het rust op de beloften van het evangelie, heilszekerheid geeft, de aanroeping van God als onze Vader in vertrouwen op de Middelaar, enz.⁶⁸ In deze 'capita' weet Calvijns zich één met de kerken in Duitsland.

Er zijn echter andere hoofdstukken der leer waarover tussen kerken verschil van mening kan bestaan zónder dat daardoor de eenheid des geloofs wordt verscheurd of die kerken uit elkaar moeten gaan.⁶⁹ Hier noemt Calvijns bij wijze van voorbeeld de kwestie waar de ziel van de gelovige verblijft na het sterven.⁷⁰ Maar er zijn meer zulke 'res non ita necessariae'.⁷¹

Allerlei vragen die hier kunnen opkomen, moeten en mogen wij laten rusten.⁷² Waar het ons om te doen is, is dat wij wel als zeker mogen aannemen dat geschillen over de 'res non ita necessariae' voor Calvijns de geschillen zijn geweest die — desnoods of zo mogelijk — wel door de plaatselijke kerk konden worden afgehandeld, maar dat geschillen over de 'capita necessaria' dienden te worden beoordeeld door de gezamenlijke kerken. Niet dat hij er enig bezwaar tegen heeft dat ook ten aanzien van de 'niet zo noodzakelijke' stukken

capita'. *VG*: 'Car tous les articles de la doctrine de Dieu ne sont point d'une mesme sorte'.

66 IV, 1, 12 (V, p. 16, 8 sq.). *VG*: 'd'arrests ou de principes de la Chrestienté'.

67 *OC*, IX, c. 50. Het schrijven is van 5 jan. 1556.

68 Een uitvoerige opsomming vindt men ook in de brief aan lord Somerset, 22 okt. 1548, *OC*, XIII, c. 70.

69 IV, 1, 12 (V, p. 16, 11 sqq.).

70 Vgl. blz. 262 v.

71 IV, 1, 12 (V, p. 16, 19 sq.).

72 Bv. de volgende: welke beschouwing van de Waarheid ligt hierachter? Is het mogelijk de criteria op het spoor te komen aan de hand waarvan Calvijns tussen de verschillende 'capita' onderscheidde? Vgl. (voor een eerste oriëntatie) Feenstra, s.v. *Fundamentele artikelen*, *ChrEnc*, III, blz. 94. Met toespitsing op Calvijns: Nijenhuis, *Calvinus oecumenicus*, blz. 281 vv.; Weber, *Einheit der Kirche bei Calvin*, S. 138—141. — Met toespitsing op Luther maar ook de latere ontwikkeling schetsend: Hoffmann, *Lebrzucht und Glaubensduldung*, S. 181 ff., 195 ff.

getracht wordt tot eensgezindheid te komen.⁷³ Integendeel. Maar als dat niet lukt,⁷⁴ mogen de kerken elkaar dáárom evenmin loslaten als het afzonderlijke kerklid om kleine verschillen⁷⁵ met zijn lokale kerk mag breken. Als de kerken met betrekking tot een 'caput doctrinae' van déze soort elkaar niet kunnen vinden, moeten zij elkaar op dat punt vrijheid van interpretatie gunnen.⁷⁶

Een dergelijke tolerantie heeft Calvijn binnen de lokale kerk niet mogelijk geacht. Hier diende de eenheid van 'doctrina' en sacramentsbediening meer geslótén te zijn, vooral om binnen de gemeente verwarring te voorkomen.⁷⁷

Duidelijk blijkt Calvijns gevoelen ter zake uit het door hem in naam van alle geneefse predikanten opgestelde schrijven dat Castellio zowel als ontslag- als aanbevelingsbrief in 1544 bij zijn vertrek uit Genève meekreeg.⁷⁸

In deze brief lezen wij onder meer: Castellio zou zeker door ons met algemene instemming voor het ambt van predikant zijn voorgedragen als er niet één ding tussengekomen was.⁷⁹ Bij het onderzoek met betrekking tot de leer deelde hij mee dat hij op twee punten een ander gevoelen had dan wij: hij kon het Hooglied niet tot de heilige Schriften rekenen en hij was het niet eens met de wijze waarop wij in onze catechismus de nederdaling ter helle geïnterpreteerd hadden, nl. als het doorstaan door Christus van een 'conscientiae horror' toen Hij zich in onze plaats voor de rechterstoel van God stelde, al achtte hij dat op zichzelf een 'pia ac sancta doctrina'.⁸⁰ Eerst pogden wij hem

73 'Primum quidem est ut per omnia consentiamus . . . Hic autem patrocinari erroribus vel minutissimis nolim . . .' IV, 1, 12 (V, p. 16, 21 sq.).

74 En men moet erop rekenen dat het niet altijd lukt, 'quoniam nemo est qui non aliqua ignorantiae nubecula obvolutus sit'. IV, 1, 12 (V, p. 16, 22 sq.).

75 'ob quaslibet dissensiunculas'. IV, 1, 12 (V, p. 16, 27 sq.).

76 Vgl. Polman, *a.w.*, III, blz. 354 vv., 357, 361.

77 Weber, *a.a.O.*, S. 138, spreekt van 'Calvins Konzeption': 'Lehrinheit in der konkreten Kirche, Lehrmannigfaltigkeit im gegenseitigen Verhältnis der Kirchen'.

78 *OC*, XI, c. 674—676. De brief is ongedateerd. — Vgl. Weber, *a.a.O.*, das: 'Wir können aus diesem Brief (der übrigens dem Castellio durchaus gerecht wird) entnehmen, dass Calvin zwar unbedingt Anhänger der Lehrinheit in der je örtlichen Kirche, aber offenbar ebenso Vertreter einer Freiheit der *interpretatio* im gegenseitigen Verhältnis der Kirchen war'.

79 Vgl. voor deze affaire o.a. *Reg. du Conseil* van jan. tot juli 1544, *OC*, XXI, c. 328—340. Reeds in jan. had Calvijn aan de Raad gerapporteerd 'que M^e Bastian [Seb. Castellio] est bien scavant home mes quil ast quelque opignon dont nest capable pour le ministere'. *OC*, XXI, c. 328. Onder 14 juli (c. 340) vermelden de *Reg.* dat Castellio 'a pryns conge de la Seigneurie'.

80 Vgl. *Cat. Gen.*, *OS*, II, p. 84, 8 sqq.: 'ad inferos descensus' wil zeggen dat Christus niet alleen de 'communem mortem', de scheiding van ziel en lichaam, heeft ondergaan, maar ook 'dolores mortis, sicut Petrus vocat [Hand. 2 : 24]. Hoc autem nomine horribiles angustias intelligo, quibus eius anima constricta fuit'. — Ten aanzien van dit tweede punt schijnt Castellio, althans aanvankelijk, minder resoluut geweest te zijn dan ten aanzien van het eerste. Vgl. *Reg. du Conseil*, 28 jan. 1544, *OC*, XXI, c. 329: het Hooglied verwierp hij 'disant que quant il fist le capistre septieme il estoit en folie et conduyct par mondaïenetes et non pas du saint Esperit . . . Et quant au passage du

met argumenten tot ons gevoelen over te halen. Toen wij zo niet verder kwamen, probeerden wij iets anders. Wij wezen hem erop dat de geloofsbelijdenis (*symbolum fidei*) alleen maar opgesteld was als een korte en eenvoudige samenvatting van het christelijk geloof met de gezonde leer als inhoud, om met behulp daarvan het volk te onderrichten in die dingen welke het meest tot de zaligheid nodig zijn. Het moest hem dus voldoende zijn als onze uiteenzetting voor dat doel geschikt was.

[Blijkbaar wilden de predikanten op deze manier bereiken dat Castello zich in zijn prediking en onderricht zou beperken tot de *hoofdzaken* van de leer, en zijn privé gevoelens over de controversiële punten, — mochten deze ooit ter sprake komen — voor zich zou houden.]

Castello antwoordde dat hij niet kon beloven wat hij alleen door met zijn geweten in strijd te komen, zou kunnen nakomen.⁸¹ Toen hij op dit standpunt bleef staan, was ons aller gevoelen dat het gevaarlijk zou zijn en een slecht voorbeeld, hem onder deze omstandigheden tot de dienst des Woords toe te laten. In de eerste plaats zou het de goedgezinden geen geringe aanstoot geven als zij vernamen dat wij iemand tot dienaar zouden hebben aangesteld die openlijk verklaarde een boek dat alle kerken in haar kanon van heilige schriften hebben, te minachten, ja te veroordelen. Vervolgens zouden wij op deze manier voor de kwaadgezinden en de goddelozen die elke gelegenheid aangrijpen om het evangelie verdacht te maken en deze kerk te verscheuren, de deur wijd openzetten. En tenslotte zou onze beslissing ons in de toekomst verplichten het een ànder niet euvel te duiden als die Prediker, Spreuken of welk van de overige boeken wilde afwijzen.

Tot zover, voorlopig, deze brief; een paar zinnen eruit houden wij nog een ogenblik achter. Men ziet: Castello kon in *Genève* geen predikant worden. Dit was de mening van Calvijn en zijn collega's. Maar waren zij nu ook van mening dat Castello het *nergens anders* worden kon? Dat staat in de brief niet te lezen. Zeker, ook niet het *tegenovergestelde*: wat bij ons niet kon, zal bij ú ongetwijfeld wèl kunnen. En toch was het ook een *aanbevelings*brief! De kerken elders worden door de predikanten van Genève ingelicht en moeten nu verder zelf weten wat zij doen, maar . . . de stellers van de brief zeggen bij voorbaat *niet*: het is uitgesloten, dat Castello ooit *nog ergens* predikant kan worden.

Men vraagt zich af of de aanbeveling misschien nog niet positiever zou uitgevallen zijn als Castello's afwijkende gevoelens zich beperkt hadden tot het éne punt van de nederdaling ter helle. Ons lijkt dit niet onwaarschijnlijk. Want wij merken het: de afwijzing van het Hooglied als kanoniek boek werd hoog opgenomen. Maar verder? Calvijn schreef in de aanbevelingsbrief ook dit: 'Bovendien merkten wij op [tegenover Castello] dat wij de kerken die [de nederdaling ter helle] anders verklaarden, niet verwierpen, doch alleen wilden voorkomen dat uit uiteenlopende interpretaties [voor de kerk] grote schade zou voortkomen'. En helemaal aan het eind: 'Zijn leraarsambt in

symbole la ou diest que Ihesus descendit aux enfers il nest pas encore fort resoluovant touteffois la doctrine estre de Dieu et sainte'.

81 Hierop volgt in de brief een uitvoerige passage over Castello's visie op het Hooglied (*lascivum et obscoenum . . . carmen, quo Salomo impudicos suos amores descripsit*) en over de pogingen van de predikanten hem te weerleggen, o.a. met een verwijzing naar Ps. 45, óók een bruiloftslied waarin hetzelfde wordt gezegd als in het Hooglied, alleen 'breviter'. Die psalm zou men dan ook moeten verwerpen. *OC*, XI, c. 675 sq.

onze school heeft hij vrijwillig neergelegd.⁸² Hij heeft zich daarin zó gedragen dat wij hem de heilige dienst waardig gekeurd zouden hebben. Dat hij toch niet is aangenomen, vindt zijn oorzaak niet in enige smet op zijn levenswandel, ook niet in een of andere verderfelijke leer met betrekking tot de hoofdzaken van ons geloof,⁸³ maar alleen in dat ene dat wij zojuist hebben uiteengezet'.

De afwijkende gevoelens van Castellio heeft Calvijn ingrijpend genoeg gevonden om de weg naar het predikantschap in Genève voor hem te blokkeren. Maar niet ingrijpend genoeg om er een aanleiding in te zien andere kerken te alarmeren of er met deze, op welke wijze dan ook, in overleg over te treden. En althans de interpretatie van het 'nedergedaald ter helle' heeft hij — uiteraard zonder onbeperkte interpretatievrijheid goed te keuren — willen rekenen tot de 'niet zo noodzakelijke zaken' waarover, zij het niet in de lokale, dan toch in de universele kerk, verschil van opvatting tolerabel moest zijn.

Met de 'causae graviores' stond het anders: daarover zouden de kerken gezamenlijk moeten oordelen. En dat zouden ze zéker moeten doen wanneer werkelijk 'noodzakelijke' leerstukken werden aangerand, dwz. ingeval van heresie.⁸⁴ De kerken zouden dan gedwongen kunnen worden tot het nemen van bepaalde maatregelen waarvan de verfstrekkende afzetting en excommunicatie zouden zijn. Want macht om dwang toe te passen in de zin van 'civilis coercitio' bezit de kerk niet en wenst ze ook niet te bezitten.⁸⁵ De overheid heeft die macht wél. En het kan nodig zijn dat zij daarvan gebruik maakt, bv. om iemand tot de orde te roepen die zich aan de beslissing van een synode ten aanzien van een 'causa gravior' niet stoort, of om op te treden tegen verbreiders van de meer ernstige vormen van heresie, vooral van zulke die de religie losrukt van haar fundamenten.⁸⁶

B. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES

De *Articles* van 1537 bevatten geen enkel voorstel aangaande de bijzondere tucht over de dienaren. Evenmin zijn ons daaromtrent van Calvijn afkomstige regelingen bekend uit diens straatsburgse periode. Wij hebben hier dus alleen te maken met de *Ordonnances ecclésiastiques*. Bij het schetsen van de daarvoor in aanmerking komende bepalingen gaan wij op overeenkomstige wijze te werk als in het vorige hoofdstuk ten aanzien van de bepalingen be-

82 Dwz.: hij is niet afgezet. Trouwens, men leest niets van enige burgerlijke of kerkelijke strafmaatregel tegen Castellio.

83 'non impium aliquod in fidei nostrae capitibus dogma'.

84 Heresie valt 'buiten de grenzen van wat in de kerk getolereerd kan worden'. Nijenhuis, *a.w.*, blz. 265.

85 'Nam quum Ecclesia cogendi non habeat potestatem, neque expetere debeat (de civili coercitione loquor) . . .' IV, 11, 16 (V, p. 211, 33 sq.).

86 Vgl. blz. 133.

treffende de tucht over de kerkleden: wij houden rekening met de verschillende redacties van de *Ordonnances* van 1541⁸⁷ en met de in 1561 daarin aangebrachte wijzigingen. En ook nu volgen enige kanttekeningen.

§ 6. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1541. DE EERSTE REDACTIE (HET ONTWERP)

De 'vocation'

Van de bepalingen met betrekking tot de dienaren zijn hier vooral van belang die welke hun 'vocation' regelen (5-10, 13-15),⁸⁸ en daarvan dan weer speciaal die betreffende het eerste en voornaamste (principal) deel van de vocatie: 'lexamen'.

Het examen of onderzoek bestaat in twee delen; het eerste heeft betrekking op de leer (la doctrine), het tweede op het leven (la vie). Wat het eerste betreft, het moet blijken dat de betrokkene een goede en gezonde⁸⁹ kennis van de Schrift bezit en ook in staat is die zó door te geven dat de gemeente erdoor wordt gebouwd (en edification) (6). Om elk risico van een verkeerde opvatting bij degene die men wil aanstellen te vermijden, moet deze betuigen dat hij de in de kerk aangenomen leer⁹⁰ aanvaardt en zich daaraan zal houden (7). Om te onderzoeken of hij in staat is onderricht te geven (enseigner) zal men hem vervolgens ondervragen en van hem in besloten kring (en prive) een verhandeling over de leer van de Heer aanhoren (8). Wat betreft het onderzoek naar zijn leven, de regel om vast te stellen of zijn levenswandel goed is en hij zich altijd onberispelijk (sans reproche) heeft gedragen, wordt zeer goed aangegeven door Paulus (9). — Kennelijk wordt hier bedoeld op de 'spiegels' voor de opzieners in 1 Tim. 3 : 1-7 en Titus 1 : 5-9.⁹¹

Nadat de verkiezing van degene die men in het ambt wil stellen door de dienaren verricht is, stellen dezen hem voor aan de Raad. Wordt hij ook door de Raad waardig bevonden en aanvaard, dan wordt hij in de kerkdienst aan de gemeente voorgesteld opdat hij ontvangen worde 'par consentement commun de la compaignye des fidelles' (10).⁹² In handen van de Kleine Raad legt de gekozen de eed af (15).

87 Een derde en een vierde redactie behoeven in dit geval niet onderscheiden te worden, omdat de Raad der Tweehonderd in zijn vergadering van 9 nov. 1541 in de bepalingen betreffende de tucht over de predikanten geen wijzigingen meer aanbracht.

88 *OC*, II, p. 329—331.

89 Het concept had 'sainte', de textus receptus van 1541 'saine', de *Ord. eccl.* van 1561 'saincte', die van 1576 (Heyer, *Église de Genève*, p. 278) weer 'saine'. Een merkwaardige afwisseling!

90 'la doctrine approuee en lesglise'. *OS*, II, p. 329, 14.

91 Deze teksten worden vermeld in de *Ord. eccl.* 1576. Heyer, *l.c.*, p. 279, sub VIII.

92 Op deze wijze, aldus de *Ord. eccl.*, wordt 'lordre de lesglise ancienne' gevolgd. *OS*, II, p. 329, 23 sq.

Men kan zich afvragen in hoeverre ook de bepalingen betreffende het 'insti-tuer' en het 'introduire en lofficé' van de dienaar, die bepaald niet uitmunten door helderheid⁹³, in verband met ons onderwerp relevant zijn. Dat dit inderdaad het geval is, zal straks, bij de tekening van de praktijk, duidelijker blijken.⁹⁴

*De wekelijkse bijbelbespreking*⁹⁵

Even nodig als het onderzoek van kandidaat-predikanten, is een goede regeling (bonne police) om hen, als zij eenmaal predikant geworden zijn, bij hun plicht te houden. Allereerst zal het dienstig (expédient) zijn dat alle dienaren ten einde onder elkaar de zuiverheid en eendracht van leer te bewaren, elke week op een bepaalde dag bijeenkomen om met elkaar samen te spreken over de Schriften;⁹⁶ zonder geldige verontschuldiging mag niemand zich daarvan onttrekken. Toont iemand zich op dit punt nalatig, dan moet hij worden vermaand (20). Ook de predikers van de van Genève afhankelijke dorpen moeten worden opgewekt aan de bijbelbesprekingen deel te nemen zo vaak zij kunnen. Als zij een volle maand in gebreke gebleven zijn, moet dit voor een te grote nalatigheid (négligence trop grande) worden gehouden, tenzij er sprake is van ziekte of een andere wettige verhindering (21).

Treedt enig verschil ten aanzien van de leer aan de dag, dan zullen de dienaren daar gezamenlijk over handelen ten einde langs deze weg de zaak tot een oplossing te brengen.⁹⁷ Gelukt hun dit niet, dan roepen zij ter beslechting van het geschil de hulp van de ouderlingen in. Kan men door de hardnekkigheid⁹⁸ van één van de partijen niet in der minne tot eensgezindheid komen, dan wordt de zaak tenslotte verwezen naar de overheid opdat die orde op zaken stelle (22).

*De tuchtregeling*⁹⁹

Om alle uitingen van ergerlijke levenswandel tegen te gaan¹⁰⁰ dient er een tuchtorde (forme de correction) te zijn waaraan allen zich onderwerpen. Deze orde kan tevens een middel zijn om de bediening in ere te houden en om te

93 De onduidelijkheid werd pas weggenomen in de *Ord. eccl.* 1576. Vgl. blz. 282.

94 Zie blz. 281.

95 *OS*, II, p. 332, 13 sqq. — 333, 3.

96 'pour avoir conference des escriptures'. *OS*, II, p. 332, 17 sq.

97 Dat dit de bedoeling is van de wat pleonastisch aandoende tekst van de *Ord. eccl.* 1541 en 1561: 'que les ministres en traictent ensemble pour discuter la matiere' (*OS*, II, p. 332, 28), blijkt uit de tekst van 1576: 'qu'ils en traitent ensemble pour résoudre de la matiere'. Heyer, *l.c.*, p. 282.

98 Vgl. blz. 259, aant. 62.

99 *OS*, II, p. 333, 4 — 335, 3.

100 'Pour obvier a tous scandales de vie'. *OS*, II, p. 333, 4.

voorkomen dat het Woord van God door de slechte reputatie van de dienaren onteerd of veracht wordt. Want zoals een dienaar die dit verdiend heeft, bestraft moet worden, moeten ook laster en valse verklaringen die ten onrechte tegen onschuldigen kunnen worden ingebracht, veroordeeld worden (23).

Er moet onderscheid worden gemaakt tussen schanddaden die in een dienaar volstrekt niet mogen worden geduld, en vergrijpen die men enigermate kan verdragen¹⁰¹, mits er met broederlijke vermaningen tegen in gegaan wordt (24).¹⁰²

De volgende schanddaden worden dan opgesomd: ketterij, scheurmakerij, verzet tegen de kerkelijke orde, openbare en onder burgerlijke bestraffing vallende godslastering, simonie en elke vorm van omkoping door middel van geschenken, kuiperijen om de plaats van een ander in te nemen, het verlaten van zijn kerk zonder wettig afscheid en rechte beroeping, vervalsing,¹⁰³ meineed, hoerij, dieverij, drankzucht, wettelijk strafbare vechterij, woeker, bij de wet verboden en ergernis gevende spelen, dansen en soortgelijke lichtzinnigheden, misdaden die iemand burgerlijk eerloos maken en ook zulke waarvoor een ander uit de kerk wordt uitgesloten (25).¹⁰⁴

Tot de vergrijpen worden gerekend: vreemde, ergernis gevende behandeling van de Schrift, het onbescheiden opwerpen van zinloze vragen, het voorstaan van een leerstuk of een handelwijze die in de kerk niet aanvaard zijn, nalatigheid in het bestuderen en lezen van de Heilige Schriften, aan vergoelijking grenzende nalatigheid in het bestraffen van de zonden, nalatigheid in alles wat tot de ambtsbediening behoort, hansworsterij, liegen, kwaadsprekerij, lichtzinnige woorden, beledigende woorden, roekeloosheid en boze listen, gierigheid en overdreven schrielheid, onbeheerste toorn, ruzies en krakelen, losheid in kleding, gebaren en andere gedragingen welke een dienaar niet betamen (26).¹⁰⁵

101 'des crimes qui sont du tout intollerables en un ministre... des vices qu'on peut aultrement [een verschrijving? 1561, 1576: aucunement] supporter...' *OS*, II, p. 333, 12 sqq.

102 De *Ord. eccl.* van 1576 verduidelijken de bedoeling door ten aanzien van die broederlijke vermaningen toe te voegen: 'qui soient bien reçues'. Heyer, *l.c.*, p. 282, sub XX.

103 'Faulsete' (*OS*, II, p. 333, 24) zal vooral moeten worden opgevat als vervalsing van oorkonden, munten e.d. Vgl. Pfisterer in: *Bekentnisschriften-Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 77.

104 'Heresie / Scisme / Rebellion contre lordre ecclesiastique. / Blaspheme manifeste et digne de peine civile. / Simonie et toute corruption de presens. / Brigues pour occuper le lieu dun aultre. / Delaisser son esglise sans conge legitime et iuste vocation / Faulsete / Periure / Paillardise / Larrecins / Ivrognerie / Batterie digne destre punye par les loix. / Usure / Jeux deffendus par les loix et scandaleux / Dances et telles dissolutions / Crimes emportant infamy civile / Crime qui merite en un aultre separation de lesglise'.

105 'Facon estrange de traicter lescripture laquelle tourne en scandale. / Curiosite a chercher questions vaines. / Advancer quelque doctrine ou facon de faire non receue en lesglise. / Negligence a estudier et lire les saintes escriptures. / Negligence a reprendre les vices, prochaine a flatterie / Negligence a faire toutes choses requises a loffice / Scurrilite. / Menterie. / Detraction. / Paroles dissolues. / Paroles iniurieuses. / Temerite, mauvaises cauettes. / Avarice et trop grande chichete. / Cholere desordonnee / Noyses et tenseries /

Wat betreft de schanddaden die volstrekt niet geduld mogen worden:¹⁰⁶ wanneer enige beschuldiging met betrekking daartoe de kop opsteekt, stelt de vergadering der dienaren en ouderlingen¹⁰⁷ een onderzoek in. Ze gaat daarbij met redelijkheid (par raison) te werk en zal naar bevind van zaken een oordeel opmaken, welk oordeel vervolgens ter kennis gebracht wordt van de overheid opdat de overtreder (delinquent) zo nodig worde afgezet (27).

Ten aanzien van de lichtere vergrijpen (vices moindres) die met een eenvoudige vermaning (admonition simple) moeten worden bestraft, worde gehandeld volgens de regel van onze Heer, zodat in deze gevallen het laatste oordeel staat aan de kerk (29).

Om deze tucht in stand te houden zullen de dienaren elke drie maanden¹⁰⁸ zeer zorgvuldig nagaan of er onder hen iets is waarop aanmerking gemaakt moet worden om vervolgens daarin op de geëigende wijze raad te schaffen (30).

Met betrekking tot de ouderlingen en diakenen is er van een afzonderlijke tucht geen sprake, wel ten aanzien van de 'docteurs'.¹⁰⁹ Dezen zijn op dezelfde wijze aan de kerkelijke tucht onderworpen als de dienaren (47).

§ 7. DE TWEDE EN DERDE REDACTIE

De 'vocation'

Bij de behandeling van het concept in de Raad trachtte deze zijn invloed op de aanstelling van de predikanten te vergroten. In de eerste bepaling betreffende het onderzoek ter zake van de leer werden aanvankelijk enige woorden toegevoegd¹¹⁰ die kennelijk bedoelden te zeggen dat de door de predikanten

Dissolution indecente a un ministre tant en abillemens comme en gestes et aultre facon de faire'.

106 'crimes quon ne doibt nullement porter'. *OS*, II, p. 334, 18.

107 'assemblee des ministres et anciens'. *OS*, II, p. 334, 19 sq. Werd hiermee een vergadering van de omvang van het later dusgenoemde 'consistoire' bedoeld (waarin niet alle predikanten zitting hadden) of een van grotere omvang? Overigens werd deze concept-bepaling geschrapt. Zie blz. 269.

108 In de *Ord. eccl.* 1576 is 'de trois mois en trois mois' vervangen door 'avant chaque Cène' wat op hetzelfde neerkomt, alleen nog iets scherper de tijdstippen aangeeft waarop de 'censura fratrum' moest worden gehouden en van meet af ook gehouden is. Heyer, *l.c.*, p. 283, art. XXVI.

109 *OS*, II, p. 339, 3 sq. Op de vraag wat Calvijn onder het doctorenambt verstond, behoort hier niet nader te worden ingegaan. Terecht merkt Dankbaar, *Doctorenambt bij Calvijn*, blz. 135, op, dat Calvijn 'zich in verschillende geschriften en op verschillende tijdstippen van zijn leven telkens enigszins anders en niet overduidelijk heeft uitgelaten'. Dit 'niet overduidelijk' geldt ook voor de uitlatingen in de *Ord. eccl.*, waar 'onder het hoofdstuk der docteurs het gehele onderwijs in Genève begrepen wordt, in de eerste plaats het theologisch, maar ook wat wij het voorbereidend hoger en het lager onderwijs zouden noemen'. Dankbaar, *a.w.*, blz. 141.

110 'estant premierement appres lexamen fayct presente a la seigneurie'. *OS*, II, p. 329, 10 sq.

gewenste kandidaat reeds in een vroeg stadium¹¹¹ aan de Kleine Raad moest worden voorgesteld (6). Bij de behandeling in tweede lezing verdwenen die woorden echter weer: nadat de Raad besloten had twee andere eveneens bij de behandeling in eerste lezing aangebrachte toevoegingen te handhaven,¹¹² zal hij ze overbodig gevonden hebben. De eerste van die twee voegde aan de woorden, dat de dienaren eerst degene die men in het ambt zou willen stellen, zouden verkiezen, toe: 'l'ayant fait assavoyre a la seigneurie' (10). De bedoeling van deze woorden zal wel geweest zijn de dienaren te verplichten nog vóór het examen de naam van de door hen gewenste man aan de Kleine Raad mede te delen.¹¹³ De tweede toevoeging bedoelde kennelijk ook bij een *gunstige* uitslag van het examen, voor de Kleine Raad de vrijheid te bedingen de voorgestelde kandidaat alsnog af te wijzen: aan de woorden: 'que le conseil receive et accepte' werden deze toegevoegd: 'selon qu'il verra estre expedient' (10).¹¹⁴

De tuchtregeling

In de eigenlijke tuchtregeling werden door de Kleine Raad bij de behandeling in eerste lezing enige ingrijpende veranderingen aangebracht.¹¹⁵ De evidente bedoeling daarvan was bij de tuchtoefening over de predikanten dezen zelf geheel uit te schakelen.

Dat blijkt al direct uit de drie woordjes waarmee de uitspraak die als een soort inleiding aan het begin van de regeling stond, verlengd werd: even nodig als vóór hun ambtsaanvaarding het onderzoek is, is daarna een regeling om hen bij hun plicht te houden '*ce que desyrons*' (20).¹¹⁶ Bij het bepalen van de ambtsplicht of — wat op hetzelfde neerkomt — bij het opstellen van de regeling de predikanten daarbij te houden, wilde de Raad een krachtig woord meespreken.

Onverhulder nog komt het uit in de woorden: 'laquelle appartiendra a la seigneurie',¹¹⁷ die toegevoegd werden aan de uitspraak dat er met het oog op het tegengaan van ergerlijke levenswandel een 'forme de correction' nodig was

111 Vóór het onderzoek naar de levenswandel.

112 De tweede met een geringe textuele wijziging.

113 Vgl. de vertaling van Pfisterer in: *Bekennnisschriften-Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 73: 'die Diener wählen zuerst den aus, den man in das Amt zu berufen beabsichtigt, nachdem sie den Kleinen Rat davon unterrichtet haben'.

114 *OS*, II, p. 329, 33. — De Raad versterkte ook zijn invloed op de benoeming van de doctoren (in ruimere zin): bij het voorafgaand onderzoek door de predikanten moesten 'deux des seigneurs du petit conseil' aanwezig zijn. *OS*, II, p. 339, 11 sq.

115 Het recht van de predikanten om bij het aan het licht komen van 'quelque different de la doctrine' eerst in eigen kring te trachten een oplossing te vinden (22), liet de Raad onaangetaast.

116 *OS*, II, p. 332, 15.

117 *OS*, II, p. 333, 5.

(23). Geheel in overeenstemming daarmee was ook de totale schrapping van de bepalingen met betrekking tot het optreden tegen de in een predikant niet te dulden 'crimes' en de 'vices moindres' (27, 29). Blijkbaar wenste men noch aan de predikanten noch aan de gemeenschappelijke vergadering van hen en de ouderlingen in dezen enige zeggenschap toe te kennen.

Bij nadere overweging schijnt de Kleine Raad dit toch te ingrijpend te hebben gevonden. Tenminste, de schrapping van de bepaling over de te volgen gedragslijn ten aanzien van de 'vices moindres' (29) maakte hij weer ongedaan.¹¹⁸ Het oordelen over deze zonden mocht dus geheel in kerkelijke handen blijven.

De bepaling met betrekking tot de 'crimes' (27), eerst óók geschrapt, werd thans vervangen door twee nieuwe. Beide hadden betrekking op de 'crimes quon ne doit nullement porter', maar daarin werd nu een onderscheid aangebracht tussen 'crimes civilz', die strafbaar waren voor de [overheids]wetten,¹¹⁹ en 'aultres crimes' waarvan het eerste onderzoek zou toekomen aan het 'consistoire ecclésiastique'.¹²⁰ Ten aanzien van de eerstgenoemde 'crimes' werd bepaald dat de berechting geheel toekwam aan de 'seigneurie'; deze zou een predikant die zo'n 'crime' had begaan, behalve met de gewone straf, ook straffen met ontzetting uit het ambt (nieuw 27).¹²¹ Ten aanzien van de 'aultres crimes' werd bepaald dat 'les commis ou anciens' met de dienaren waakzaam moesten blijven; bevonden zij iemand schuldig aan zulk een 'crime', dan moesten zij daarover bij de Raad een rapport indienen vergezeld van hun advies en oordeel,¹²² zodat het *laatste* oordeel over de straf altijd aan de 'Seigneurie' zou zijn voorbehouden (28).¹²³

Na zich aldus van het naar zijn mening hem toekomende aandeel in het optzicht en de tucht over de dienaren verzekerd te hebben, kon de Raad enkele andere (kleine) aanvullingen die hij eerst ook had aangebracht (20, 23)¹²⁴ laten vervallen.

118 Wel werd in de oorspronkelijke tekst van de bepaling (blz. 267) een enkele redactionele wijziging aangebracht. 'Selon lordre de nostre seigneur' werd vervangen door 'selon lordre de necessité' (*OS*, II, p. 334, 40). Wat stak hierachter? Was het de bedoeling in bepaalde situaties de regel van Matth. 18 : 15 vv. te volgen en in andere die van bv. 1 Tim. 5 : 20? In de *Ord. eccl.* 1576 werd weer gesproken van 'l'ordre que notre Seigneur nous enseigne' en 'venir au iugement ecclesiastique' werd toen vervangen door 'venir au Consistoire'. Heyer, *l.c.*, p. 283, sub XXV.

119 'cest a dire quon doitve punir par les loix'. *OS*, II, p. 334, 31. Vgl. *Ord. eccl.* 1576: 'c'est-à-dire punissables par les lois'. Heyer, *l.c.*, p. 283, sub XXIII.

120 *OS*, II, p.334, 35 sq.

121 'que la seigneurie y mette la main et que outre la peine ordinaire dont elle a coustume de chastier les aultres, elle le punisse, en le deposant de son office'. *OS*, II, p. 334, 32 sqq.

122 'avec leur advis et iugement'. *OS*, II, p. 334, 38.

123 'le dernier iugement de la correction'. *OS*, II, p. 334, 39.

124 Zie blz. 268.

§ 8. RESUMPTIE

Om het overzicht en daarmee ook het inzicht niet te verliezen lassen wij hier een resumptie in van de tuchtregeling zoals die voorkomt in de achtereenvolgende redacties van de *Ordonnances ecclésiastiques* van 1541.

Concept: a. Beschuldigingen van (alle) in de predikant onduldbare 'crimes' worden eerst onderzocht door de vergadering van de dienaren en ouderlingen. Deze geeft zijn oordeel over de zaak te kennen aan de Raad, die zo nodig de schuldige uit zijn ambt ontzet.

b. De beoordeling van de 'vices moindres' waarbij met een vermaning kan worden volstaan, is geheel en al in *kerkelijke* handen, eerst in die van de predikanten, in een later stadium in die van de kerkeraad.

Tweede redactie: De beoordeling en bestraffing zowel van de 'crimes' als van de 'vices moindres' staat geheel en al aan de overheid.

Textus receptus: a. De indeling in tweeën: 'crimes' — 'vices moindres' heeft plaats gemaakt voor een in drieën: 'crimes civilz', 'aultres crimes' en 'vices moindres'.

b. Onderzoek en bestraffing van de 'crimes civilz' behoren uitsluitend tot de competentie van de overheid.

c. 'Aultres crimes' worden eerst onderzocht en beoordeeld door de kerkeraad¹²⁵ die, ingeval hij schuld constateert, rapport uitbrengt aan de Raad onder mededeling van zijn advies en van het volgens hem in het onderhavige geval passende oordeel. Het uiteindelijke bepalen en opleggen van de straf komt echter alleen toe aan de overheid.

d. Wat betreft de 'vices moindres' wordt teruggekeerd tot de in het concept voorgestelde regeling.

Volgens de *textus receptus* kon een predikant dus gedaagd worden voor de Raad òf voor de kerkeraad. Soms alléén voor de Raad (crimes civilz), soms alleen voor de kerkeraad (vices moindres), soms éérst voor de kerkeraad en daarna voor de Raad (aultres crimes).

Bovendien kon hij, zo zagen wij eerder, te maken krijgen met de *vergadering van de predikanten* nl. bij het voorkomen van 'quelque different de la doctrine' of bij het aan de dag treden van iets afkeurenswaardigs tijdens de 'censura fratrum'. Kon de zaak daar niet afgehandeld worden, dan werd ze voorgelegd aan *diezelfde vergadering uitgebreid met de ouderlingen* (22),¹²⁶ een uitge-

125 Met 'les commis ou anciens avec les ministres' wordt blijkens het onmiddellijk voorafgaande: 'la premiere inquisition appartient au consistoire ecclésiastique', de kerkeraad bedoeld. Vgl. ook de bepaling in de *Ord. eccl.* 1576 waarin niet meer gezegd wordt dat zij rapport uitbrengen aan de Raad, maar: 'le Consistoire en fasse rapport au Conseil avec son avis'. Heyer, *l.c.*, p. 283, art. 24.

126 Een grotere vergadering dus dan die van de kerkeraad waarin immers niet alle predikanten zitting hadden.

breide kerkeraad dus. Een *vierde* tribunaal!¹²⁷

§ 9. KANTTEKENINGEN

Enkele vergelijkingen

Werd vroeger al terloops geattendeerd op een zeker parallellisme tussen de rubrieken van zonden die de kerkleden, en die welke de predikanten tuchtwaardig maken,¹²⁸ dat parallellisme kan nu explicieter worden aangegeven.

Hieronder worden in de eerste kolom de rubrieken vermeld uit de tuchtorde voor de kerkleden,¹²⁹ in de tweede de min of meer overeenkomstige uit de tuchtorde voor de predikanten.¹³⁰

- | | |
|---|--|
| 1. 'Vices secretz'. | 1. De zonden die in de vergadering van de predikanten aan de dag komen: 'quelque different de doctrine' en andere. |
| 2. 'Vices notoires et publiques': | 2. 'Scandales de vie': |
| a. 'fautes, qui meritent seulement admonition'; | a. 'vices moindres quon doibt corriger par admonition simple'; |
| b. 'crimes qui ne meritent pas seulement remonstrance de paroles, mais correction avec chastiment'; | b. (concept) 'crimes quon ne doibt nullement porter'; |
| c. (indien ergens dan het beste hier te vermelden) ¹³¹ de zonden van hardnekkig 'dogmatiser contre la doctrine recue,' 'mespris notable de la communion des fidelles' en 'de lordre ecclesiastique'. | b. (textus receptus) 'crimes dont la premiere inquisition appartient au consistoire ecclesiastique'; |
| | c. (textus receptus) 'crimes civilz . . . quon doibve punir par les loix'. |

Een zekere overeenstemming is duidelijk aanwezig.

Kunnen wij die nu ook signaleren tussen de verschillende 'modi procedendi'? In sommige gevallen werd in de benaming van de rubrieken de te volgen procedure al aangeduid. Hier volgt een compleet overzicht.

127 Kwam men ook dan nog niet tot een oplossing dan werd, gelijk ons al eerder (blz. 265) bleek, de zaak ter beslissing voorgelegd aan de Raad.

128 Blz. 176 en aant. 203.

129 OS, II, p. 358, 19—359, 24.

130 OS, II, p. 332, 16—335, 3.

131 Dat komt overeen met de plaats die deze bepalingen in 1576 in de *Ord. eccl.* kregen. Terwijl bij gebruikmaking van de telling van Pfisterer in 1541 en 1561 de bepalingen betreffende de hier onder a, b en c genoemde zonden als volgt zijn genummerd: 158, 159, 154, 155, is dat in 1576 aldus: 154, 155, 158, 159. Bij Heyer, *l.c.*, p. 295 s.: art. LXXXVI, LXXXVII, LXXXVIII, LXXXIX.

- | | |
|---|---|
| <p>1. Vermaning door een kerklid of een ambtsdrager onder vier ogen, zo nodig vermaning door de kerkeraad, zo nodig avondmaalsverbod.</p> <p>2. a. Vermaning door de kerkeraad, zo nodig een tweede vermaning, zo nodig avondmaalsverbod.</p> <p>b. Vermaning door de kerkeraad en gelijktijdig avondmaalsverbod.</p> | <p>1. Vermaning door de collega's, zo nodig door de collega's en de ouderlingen, zo nodig de zaak ter oplossing voorleggen aan de Raad.</p> <p>2. a. Vermaning door de collega's, zo nodig door de kerkeraad.</p> <p>b. (concept) eerste onderzoek en praeiudicium door de vergadering van de predikanten en ouderlingen (de kerkeraad), rapport daarvan aan de overheid die daarna het beslissende oordeel uitspreekt, zo nodig dat van ontzetting uit het ambt.</p> <p>b. (textus receptus) eerste onderzoek en praeiudicium door de kerkeraad, rapport daarvan aan de overheid, aan welke het laatste woord ten aanzien van de bestraffing toekomt.</p> <p>c. (textus receptus). Onderzoek en bestraffing, tot ontzetting uit het ambt toe, geheel en uitsluitend door de overheid. Van haar kant zal de kerk de schuldige excommuniceren.¹³²</p> |
|---|---|
- c. Vermaningen door de kerkeraad, zo nodig avondmaalsverbod met verwijzing naar de overheid.

Ook hier is wel enig parallellisme te ontdekken. Maar enkele verschillen vallen toch méér op.

Zo zien wij dat terwijl in de tuchtorde voor de kerkleden de overheid slechts een enkele maal wordt genoemd als de instantie waarheen sommige gevallen moeten worden verwezen, haar in de tuchtorde voor de predikanten een veel groter rol is toebedeeld.

Vervolgens merken wij op dat terwijl het aandeel van de *kerkeraad* in de tuchtoefening over de kerkleden bijzonder groot is, dit in de tuchtoefening over de predikanten klein is, uitgesproken klein vergeleken met dat van de predikanten zelf en van de overheid.

132 Al wordt dit laatste in de *Ord. eccl.* slechts enigszins verholten uitgedrukt, er kan geen twijfel over bestaan. De laatste zonde in de catalogus van in een predikant niet te dulden 'crimes' op het bedrijven waarvan in de meeste gevallen afzetting volgt (*OS*, II, p. 334, 23.34), wordt aldus aangegeven: 'Crime qui merite en un autre [een gewoon kerklid] separation de lesglise'. Vgl. *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, *OC*, XVIII, c. 236: 'Opdat het volk niet over onmatige strengheid kan klagen, zijn de predikanten niet alleen aan dezelfde straffen onderworpen maar brengt elk vergrijp dat de excommunicatie verdient, tegelijk afzetting met zich mee (sed si quid excommunicatione dignum admiserint [ministri] simul etiam abdicantur)'. Vgl. ook blz. 312 v.

De predikanten mochten dan volgens Calvijn in principe óók onderworpen zijn aan de 'communis disciplina', bij de inwerkingtreding van de *Ordonnances* in 1541 stond bij voorbaat al vast dat die tucht ten aanzien van hèn binnen bescheiden perken zou blijven. Tal van zonden die, bedreven door een gewóón kerklid, door de *kerkeraad* werden bestraft, werden als ze door een predikant bedreven waren, geheel of zo lang mogelijk *van de kerkeraad weggehouden*. Men denke ook aan de zondencatalogi waarop immers naast specifieke dominees-zonden ook heel wat 'gewone' zonden voorkomen, men denke ook aan de kleine geschillen over de leer.

Geen 'privilegium fori'

Toch kan men niet zeggen dat Calvijn een 'privilegium fori' voor de predikanten heeft nagestreefd. Het feit dat de Raad in afwijking van het concept waarop de hervormer zijn stempel had gezet, besloot een aantal 'crimes' van hun praeiudicium uit te sluiten, mag niet zó worden geïnterpreteerd¹³³ dat de overheid op die manier tendensen in de richting van een 'privilegium fori', die in het concept aanwezig zouden geweest zijn,¹³⁴ zou hebben uitgezuiverd. Reeds dat concept laat zien dat Calvijn geen enkele door een predikant bedreven zonde die deze voor de overheid strafwaardig maakte, van de civiele rechtspraak wilde uitzonderen, zoals hij hen óók niet wilde vrijwaren voor de geestelijke rechtspraak van de kerkeraad. Wat hij wél wilde, was, dat de predikanten, *indien èn zo lang enigszins mogelijk, elkaár* bij de gezonde leer en de zuivere levenswandel zouden houden. Daarmee bedoelde hij geen voorrecht voor hen op te eisen maar wél de gelegenheid tot het geven van een voorbeeld ter navolging.¹³⁵ Het voorbeeld is nagevolgd, wij zullen het nog constateren.¹³⁶

Dat Calvijn graag zou hebben gezien dat aan de predikanten met betrekking tot alle 'crimes' het recht van praeiudicium zou zijn toegestaan, kan niet worden ontkend. Maar hij vroeg voor hen slechts het recht van *praeiudicium*. Met hun praeiudicium konden zij de Raad wellicht helpen bij het opmaken van zijn iudicium. Bovendien zullen zij aan een eigen beoordeling behoefte hebben gevoeld met het oog op de ingrijpende kerkelijke tuchtmaatregelen die van het bedrijven van een 'crime' door een predikant het gevolg konden zijn.

De zondencatalogi

- a. In de bepalingen met betrekking tot de tucht over de kerkleden komen

133 Zo doet Köhler, *Ebegericht und Konsistorium*, II, S. 562, 567, het.

134 Al dient de aanwezigheid van zulke tendensen in het concept m.i. ontkend te worden, de overheid zal ze er wel in vermoed hebben!

135 Vgl. Pfisterer in: *Bekennnisschriften-Kirchenordnungen* (Jacobs), S. 100, Anm. 35: 'Für die Pastoren besteht nicht das geringste Vorrecht (ius fori). Auch die Censura fratrum ist kein Vorrecht, aber ein Vorbild für die Gemeinde'.

136 Vgl. blz. 290.

geen zondencatalogi voor, hier wel. Ze bepaalden de predikant voortdurend bij de hoge normen waaraan hij had te voldoen. Nodig waren ze vooral in verband met zijn rechtspositie. Zijn ambt was tevens zijn beroep, de bron voor het levensonderhoud van hem zelf en de zijnen. Hij kon daaruit ontslagen worden. Maar dan moesten er concrete criteria zijn aan de hand waarvan zijn collega's over zijn handel en wandel tot een praeiudicium en de overheid tot een iudicium konden komen.

b. Vooral uit de wijze waarop de catalogi worden afgesloten, blijkt dat ze geen volledigheid beogen. Het zijn soms ook meer *categorieën* van zonden dan concrete zonden die genoemd worden.¹³⁷

c. In het concept correspondeerden met de twee catalogi twee bepalingen betreffende het optreden tegen de daarin vermelde zonden. In de textus receptus ging dit parallellisme verloren omdat in de (deels nieuwe) bepalingen betreffende de procedure de indeling in tweeën vervangen was door een in drieën, maar het aantal catalogi twee gebleven was. Uiteraard werd de duidelijkheid daardoor niet bevorderd. Er konden nu (nog) gemakkelijk(er) tussen de predikanten en de overheid competentieconflicten ontstaan. Het was immers niet langer onbetwistbaar duidelijk ten aanzien van welke 'crimes' de predikanten wèl, en van welke zij níet het recht van praeiudicium bezaten.

d. Bij een beschouwing van de zondencatalogi en van de context waarin ze voorkomen, valt opnieuw op dat voor Calvijn leer en leven wel te onderscheiden, maar niet te scheiden waren.

Wel te onderscheiden: het onderzoek van de kandidaat-predikant bestaat uit twee delen, één 'touchant la doctrine' (6) en één met betrekking tot 'la vie' (9).¹³⁸

In de bepalingen betreffende het houden van de predikanten bij hun plicht, keert die onderscheiding terug: eerst treffen wij de regeling aan voor die gevallen waarin zich onder de predikanten 'quelque different de la doctrine' voordoeft (22),¹³⁹ daarna volgt een aantal bepalingen 'pour obvier a tous scandales de vie' (23).¹⁴⁰ Die 'scandales' worden dan eerst gerubriceerd — in 'crimes' en 'vices' — en vervolgens gecatalogiseerd. Werpen wij nu een blik in de twee catalogi van 'scandales de vie', dan constateren wij dat ze allebei beginnen met zonden tegen de leer: ketterij, vreemde ergernisgevende behandeling van de Schrift, onbescheiden opwerpen van zinloze vragen, het voorstaan van een leerstuk dat niet in de kerk aanvaard is (25, 26).¹⁴¹ Zonden tegen de leer zijn

137 'Dances et telles dissolutions/Crimes emportant infamye civile/ Crime qui merite en un aultre separation de lesglise'. *OS*, II, p. 333, 32 sqq. 'Dissolution indecente a un ministre tant en abillemens comme en gestes et aultre facon de faire'. *OS*, II, p. 334, 16 sq.

138 *OS*, II, p. 329, 7 sq., 18.

139 *OS*, II, p. 332, 27.

140 *OS*, II, p. 333, 4.

141 *OS*, II, 333, 17, 36; 334, 1 sqq.

dus óók zonden in de levenswandel, zoals, gelijk wij hebben gezien,¹⁴² voor Calvijn óók het omgekeerde waar was.

§ 10. DE ORDONNANCES ECCLÉSIASTIQUES VAN 1561

Enkele wijzigingen

Bij de herziening van de *Ordonnances* in 1561 werden slechts enkele wijzigingen aangebracht.

De bepaling dat de kandidaat-predikant moet betuigen dat hij de in de kerk aangenomen leer aanvaardt en zich daaraan zal houden (7), werd verlengd met de woorden: 'sur tout selon le contenu du Catechisme'.¹⁴³ Dat kon omdat er nu een catechismus wàs.¹⁴⁴

Ook de bepalingen betreffende de wekelijkse bijbelbespreking ondergingen een uitbreiding. Toegevoegd werden de woorden: „Om te weten met welke ijver ieder zich toelegt op de studie en te voorkomen dat iemand die zou verwaarlozen, moet ieder op zijn beurt het Schriftgedeelte uitleggen dat aan de orde is. Daarna trekken de dienaren zich terug en geeft ieder van de 'compagnie' degene die de propositie gehouden heeft, te kennen wat daarop volgens hem is aan te merken, opdat de betrokkene met deze kritiek (telle censure) zijn winst kan doen" (22).¹⁴⁵

Hier werd kerkordelijk vastgelegd wat lang reeds praktijk was. Wanneer wij straks aan de tekening van die praktijk toe zijn, zal vanzelf meer licht vallen op wat de predikanten zowel vóór als ná het moment waarop zij zich terugtrokken, deden.¹⁴⁶

Uit de bepalingen betreffende de doctoren werd geschrapt dat zij op dezelfde wijze aan de kerkelijke tucht onderworpen waren als de dienaren (47). Deze schrapping zal ongetwijfeld verband gehouden hebben met de uitbreiding in 1559 van het collège van Genève met een academie¹⁴⁷ en de totstandkoming in datzelfde jaar van een reglement¹⁴⁸ voor de scholen waarin ook regelingen voorkwamen waaraan de doctoren zich moesten houden. Doctoren die tevens predikant waren, dus de theologische,¹⁴⁹ bleven uiteraard onderworpen aan de tucht over de dienaren.

142 Blz. 96 vv.

143 *OS*, II, p. 329, 35.

144 De *Cat. Gen.*, sedert 1542. Op de catechismi van 1537 was Calvijn in 1541 niet meer teruggekomen.

145 'afin que telle censure lui serve de correction'. *OS*, II, p. 332, 40 sq.

146 Zie § 12, blz. 283.

147 Dat wàs eigenlijk de zgn. stichting van de academie van Genève. Nauta, *Académie 1559*, blz. 6 v.

148 Men treft dit aan: *OS*, II, p. 364—385.

149 Overigens wordt Beza nooit 'docteur' genoemd, wel (behalve 'pasteur' of 'ministre') 'lecteur' of 'professeur'. Dankbaar, *a.w.*, blz. 155.

De visitatieorde

Hoewel er in de *Ordonnances* op werd aangedrongen dat óók de predikanten van de dorpen zo veel mogelijk aan de wekelijkse bijbelbesprekingen (20, 21) zouden deelnemen, waren zij daartoe niet altijd in de gelegenheid.¹⁵⁰ Ook bij de driemaandelijke 'censura fratrum' lieten zij meermalen verstek gaan. En dit terwijl een en ander juist voor hen die op min of meer geïsoleerde posten werkten, zeer nuttig en nodig moest worden geacht. Waar nog bijkwam dat met betrekking tot het dienstwerk en de levenswandel het opzicht over hen vanwege de afstand veel moeilijker was dan over de stadspredikanten. Zo diende zich vanzelf de noodzaak van visitatie aan.

Reeds in mei 1544 hield Calvijn voor de invoering daarvan voor de Raad een pleidooi. Het duurde tot 1546 voordat er een regeling werd goedgekeurd.¹⁵¹ Deze regeling, de *Ordre sur la visitation des Ministres et paroisses dependantes de Geneve*, kreeg bij de herziening van de *Ordonnances* in 1561 daarin een plaats (31-38)¹⁵² onmiddellijk ná de artikelen die ze bedoelde aan te vullen, die met betrekking tot de wekelijkse bijbelconferentie, de tucht over de dienaren en de broederlijke censuur (20-30).

De visitatieorde bestaat uit twee reeksen bepalingen. In de eerste wordt het doel van de visitatie aangegeven, in de tweede 'la façon de visiter'.

Het doel van de visitatie

Om de goede orde en eenheid van leer te bewaren in heel het lichaam van de kerk van Genève, dwz. zowel in de stad als in de van de 'Seigneurie' afhankelijke parochies, zal de Raad uit zijn midden twee leden kiezen, evenzo de predikanten twee uit hun kring; dit viertal zal tot taak hebben eenmaal per jaar de parochies te bezoeken. De opdracht van de visitatoren wordt in vijf punten aangegeven: a. nagaan of de dienaar van de plaats geen nieuwe, met het zuivere evangelie strijdige leer heeft voorgedragen (31); b. nagaan of hij preekt tot opbouw [van de gemeente] en niet op een wijze die aanstoot geeft of ongeschikt is voor de onderrichting van de gemeente, bv. doordat de prediking duister

150 Vgl. bv. het besluit van de vergadering van de predikanten van 24 okt. 1550 aan twee predikanten van het land te schrijven dat zij op de eerstvolgende vergadering worden verwacht. *Reg. de la Comp.*, I, p. 73 s.

151 Vgl. *OC*, X a, c. 45 sq., n. 1; *OS*, II, p. 335, 23 sqq.; *Reg. de la Comp.*, I, p. 39, n. 1.

152 *OS*, II, p. 335, 4—336, 37. De visitatieorde treft men ook aan in *OC*, X a, c. 98 sq.; eveneens in *OC*, X a, c. 45—48, waar tevens melding wordt gemaakt van een parijsche copie die enige merkwaardige tekstafwijkingen vertoont. Vlg. blz. 278 v., aant. 157, 164.

Overigens is de betiteling van de orde (des *Ministres et paroisses*) enigszins misleidend; ze heeft immers nagenoeg uitsluitend betrekking op de predikanten. Het enige dat op de gemeente betrekking heeft maar moeilijk onder het hoofd 'visitatie' kan worden gebracht, wordt hierna in de tekst onder c. ('Het doel van de visitatie') vermeld.

is, overbodige vraagstukken aan de orde stelt, te streng is e.d. (32); c. het volk aansporen geregeld naar de kerk te gaan, daarin lust te hebben en er voor de inrichting van een christelijk leven zijn winst mee te doen, voorts het laten zien wat eigenlijk het ambt van dienaar is, opdat het leert daarvan op de rechte wijze gebruik te maken (33); d. zich ervan op de hoogte stellen of de dienaar zich met ijver toelegt zowel op de prediking als op het bezoeken van de zieken, het persoonlijk vermanen van hen die dat nodig hebben en het tegengaan van alles wat tot oneer van God strekt en e. of hij een eerbaar leven leidt tot een goed voorbeeld voor anderen, dan wel zich aan losbandigheden en lichtzinnigheden te buiten gaat, die hem en zijn gezin verachtelijk maken, in plaats van in goede harmonie met de gemeente te leven (34).

De wijze van de visitatie

Over de wijze van de visitatie wordt het volgende bepaald. De voor dit werk afgevaardigde dienaar houdt eerst een preek waarin hij de gemeente in de boven aangegeven zin vermaant, daarna doet hij bij de 'garden' en 'procureurs' van de parochie navraag zowel naar de leer als naar het leven van hun predikant, zo ook naar de ijver waarmee en wijze waarop hij onderricht geeft (35).¹⁵³ Van zijn bevindingen brengt hij verslag uit aan de vergadering van predikanten (la congregation) opdat wanneer er bij de broeder sprake mocht zijn van enige misstap (quelque faute) die alleen terechtwijzing met woorden verdient, hij daarover worde vermaand op de gebruikelijke wijze. Mocht er sprake zijn van een ernstiger vergrijp dat niet geduld mag worden, dan worde gehandeld 'a la forme des articles qui sont passez', met dien verstande dat de vier afgevaardigden gezamenlijk over de zaak aan de Raad rapport uitbrengen ten einde een behoorlijke procedure te verzekeren (36).

Nadrukkelijk wordt verklaard dat de visitatie geen gerechtelijk onderzoek is of in welk opzicht ook het karakter van jurisdictie draagt, maar dat ze enkel en alleen een middel is om elke vorm van ergerlijke levenswandel tegen te gaan en vooral om de dienaren te behoeden voor geestelijk verval en bederf (37). Daarom mag de visitatie de loop van het recht niet verhinderen. Zij zondert de dienaren niet uit van de gemeenschappelijke onderdanigheid [aan de overheid]: in burgerlijke zaken (causes civiles) zijn zij als ieder ander aan de gewone justitie (Justice ordinaire) rekenschap en verantwoording schuldig en ingeval van misdrijven (crimes) wordt ook tegen hen een gerechtelijk onderzoek ingesteld en, als zij schuldig zijn, een straf uitgesproken. Kortom, in hun positie wordt geen wijziging aangebracht (38).¹⁵⁴

153 Hierop volgt dan nog: 'les priant au nom de Dieu ne souffrir ne dissimuler chose qui empesche l'honneur de Dieu, l'avancement de sa Parole, ni le bien de tous'. OS, II, p. 336, 16 sqq.

154 'Et en somme, que leur condition demeure pour l'advenir telle qu'elle est de present'. OS, II, p. 336, 36 sq.

De visitatieorde geeft aanleiding tot de volgende opmerkingen.

a. Allereerst moet daarin een zekere oneffenheid worden gesignaleerd. In het begin is sprake van *twee* raadsleden die tezamen met *twee* predikanten¹⁵⁵ de parochies gaan bezoeken, in het vervolg krijgt men, terecht, de indruk dat er maar *één* predikant met de raadsleden meegaat.¹⁵⁶ Deze oneffenheid is gemakkelijk te verklaren. In de praktijk wees de vergadering van de predikanten gewoonlijk *verscheiden* predikant-visitatoren aan,¹⁵⁷ maar onder hen werd het werk zo verdeeld dat de raadsleden altijd slechts door *één* van hen werden vergezeld.¹⁵⁸

b. De visitatie heeft een *kerkelijk* karakter, ondanks het meereizen van de twee raadsleden. Ze wordt nl. uitsluitend verricht door de *predikant*. Deze wint zijn informatie in bij *kerkelijk* gekwalificeerde mannen: de 'gardes' en de 'procureurs', de hulpouderlingen en de hulpdiakenen.¹⁵⁹ En zijn rapport brengt hij uit aan een *kerkelijke* instantie, nl. die welke hem afvaardigde: de vergadering van predikanten.

c. De wijze waarop wordt aangegeven hoe ten aanzien van de verschillende zonden moet worden gehandeld, is niet bijster duidelijk aangegeven.

Is er een 'faute' geconstateerd ten aanzien waarvan met een mondelinge berisping kan worden volstaan,¹⁶⁰ dan wordt de betrokken predikant 'admonesté selon la coutume'. Dat zal dan wel betekenen: eerst door de broeders zelf en daarna, zo nodig, door de kerkeraad (29).

Is er sprake van een ernstiger zonde die niet mag worden geduld,¹⁶¹ dan moet worden gehandeld 'à la forme des articles qui sont passez'. Of wij nu onder deze 'articles' de *Ordonnances* als geheel verstaan dan wel alleen de onmiddellijk voorafgaande bepalingen — de tuchtorde voor de predikanten dus (23-30) —, in geen van beide gevallen is de bedoeling erg helder. De woorden die er aanstonds op volgen,¹⁶² kunnen ons suggereren dat de meer ernstige

155 OS, II, p. 335, 10. Vgl. ook p. 336, 25: 'lesdicts quatre deputez'.

156 OS, II, p. 336, 12: 'le Ministre député a cest office'.

157 Gewoonlijk drie. Dat was althans het geval in 1546, 1548, 1550 en 1552. *Reg. de la Comp.*, I, p. 39 s., 73, 134. Zo wordt het begrijpelijk dat de parijsse copie van drie predikanten spreekt. *OC*, X a, c. 46, n. 6.

158 Vgl. de opmerking in: *Reg. de la Comp.*, I, p. 39, n. 3: 'Trop peu nombreux les pasteurs ne disposaient sans doute pas du temps nécessaire'.

In de *Ord. eccl.* 1576 is de oneffenheid in zoverre weggenomen dat daarin gesproken wordt van 'un ou deux du Conseil' en wat de predikanten aangaat van 'un de ceux de la ville'. Het 'une fois l'an' is dan veranderd in 'une fois en trois ans'. Heyer, *l.c.*, p. 283 s., art. XXVII.

159 Vgl. blz. 210, 212. In de *Ord. eccl.* 1576 werd bepaald dat dit ook zou geschieden bij de 'autres chefs de famille qui demeureront là'. Heyer, *l.c.*, p. 284, art. XXIII.

160 'laquelle ne merite point plus grande correction que de parole'. OS, II, p. 336, 21 sq.

161 'offence plus grieve qui ne deust point estre supportee'. OS, II, p. 336, 23.

162 '. . . : assavoir que lesdicts quatre deputez nous rapportent l'affaire, afin d'y proceder comme de raison'. OS, II, p. 336, 25 sq.

zonden *altijd ineens* bij de Kleine Raad aanhangig moeten worden gemaakt. Dit zou dan niet geheel in overeenstemming zijn met laatstgenoemde tucht-orde; daarin was immers ten aanzien van een *aantal* 'crimes' bepaald dat althans het *éérste* onderzoek toekwam 'au consistoire ecclésiastique' (28).

Het was dan ook een reële verbetering dat in de *Ordonnances* van 1576 de woorden welke die laatste mogelijkheid schenen uit te sluiten, werden geschrapt en door andere, meer duidelijke, werden vervangen. Het slot van de bepaling ging toen zó luiden: 'que les députés rapportent l'affaire pour y procéder comme de raison, à la forme des articles susdits au chapitre précédent'. Het 'chapitre précédent' bevatte de tuchtorde voor de predikanten.¹⁶³

d. Als de taak van de twee raadsleden niet bestond in de eigenlijke kerk-visitatie, waarin dan wèl? Iets daarvan vernamen wij al: mèt de predikant-visitator over de meer ernstige zonden rapport uitbrengen aan de Raad.¹⁶⁴ Dat konden zij natuurlijk alleen als zij van zulke zonden op de hoogte waren. Wij kunnen het ons daarom het beste zó voorstellen dat de visiterende predikant, als hij op een zonde van meer ernstige aard stuitte, daarover *ter plaatse* de beide raadsleden inlichtte zodat ook die in de gelegenheid waren de zonde vast te stellen. Op die manier bleef het kerkelijk karakter van de visitatie bewaard en werd tevens bereikt dat een zaak die voor de Raad moest dienen daar niet werd gebracht door één persoon, maar door drie.

De *voornaamste* taak van de raadsheren was echter iets anders: het uitoefenen van contrôle op de 'châtelain'.¹⁶⁵ Dit stond wel niet in de visitatieorde, maar dat hoefde ook niet, want dit was voor honderd procent een aangelegenheid van de overheid.

C. DE PRAKTIJK

§ 11. HET EXAMEN

De maatregelen met betrekking tot het opzicht en de tucht over de dienaren waren voor een deel preventief, dwz. voor een deel bedoelden ze tuchttoefening over hen te voorkomen.

Wij richten onze aandacht eerst op het examen.¹⁶⁶ Elke kandidaat-predi-

163 Heyer, *l.c.*, p. 285, art. XXIV. Het voorafgaande hoofdstuk (Chapitre II) was getiteld: Des moyens pour entretenir le ministère en sa pureté (p. 281).

164 Volgens de parijse copie zijn het alleen de 'ministres' die de zaak bij de Raad aanhangig maken. *OC*, X a, c. 48, n. 2. Maar deze copie sprak ook niet over het meegaan van raadsleden.

165 Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 39: 'Tellement que le ministre de son costé s'enqueroit de la doctrine et conversation du pasteur du lieu, et les conseillers de la conversation du chastellain'.

166 Om de gewooneheid van het woord voorzie ik 'examen' niet van aanhalingstekens,

kant, in de regel ook degene die buiten Genève al predikant was geweest,¹⁶⁷ moest zich daaraan onderwerpen. Het had betrekking op de leer en de levenswandel en werd nagenoeg geheel ingesteld door de predikanten, de 'Vénérable Compagnie des Pasteurs',¹⁶⁸ waarvan Calvijn van 1541 tot aan zijn dood 'modérateur'¹⁶⁹ is geweest. *Nagenoeg* geheel, want de Raad had er ook een aandeel in, zij het dan — gelijk wij zo dadelijk zullen zien — een gering aandeel.

Hoe het bij zo'n examen toeging, kan het beste met een voorbeeld worden duidelijk gemaakt.¹⁷⁰

Op 16 december 1552, overleed Louis Cugniez, predikant van Russin. Omdat de predikanten van stad en land toch bijeen waren — het was vrijdag, hun gewone vergaderdag — konden zij meteen de eerste stappen nemen ter voorziening in de ontstane vakature. Die dag kwamen zij echter niet verder dan het noemen van een aantal 'bons personnages' over wie in de kerk van Genève 'bon tesmoignage' in omloop was.¹⁷¹

De volgende dag, zaterdag 17 december, kwamen zij 's morgens om negen uur opnieuw bijeen. Na aanroeping van de naam van God zetten zij hun besprekingen voort; tenslotte viel de keus op Jean Macard. Deze werd in hun midden geroepen,¹⁷² de reden daarvan werd hem meegedeeld en vervolgens werd hem de betekenis uiteengezet van het ambt en de daaraan verbonden moeilijkheden. Macard verklaarde¹⁷³ het ambt te willen aanvaarden. Daarna werd hem Psalm 110 opgegeven als onderwerp voor een uiteenzetting op de eerstvolgende dinsdag, opdat men daarna tot het examen zou kunnen overgaan.

Aldus geschiedde: dinsdag 20 december leverde Macard zijn uiteenzetting. De predikanten brachten hem onder ogen wat daar nog aan mankeerde en begonnen daarop het examen. De volgende dag en nog verscheiden dagen daar-

maar men blijve bedenken dat het de ruimere betekenis heeft van: onderzoek naar leer en levenswandel.

167 Bv. Jean Fabri, 'lequel avoit esté ministre de la parolle de Dieu à Lion' en François de Morel, 'lequel étant par trop descouvert à Paris où il faisoit office de pasteur avoit prins congé de l'église pour venir icy'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 61; II, p. 75. Maar enige predikanten die uit Lausanne en Waadtland verbannen werden, onder wie Pierre Viret — die trouwens al eerder als predikant in Genève werkzaam geweest was —, schijnt men zonder examen te hebben 'overgenomen'. *L.c.*, II, p. 85 (et n. 5) s.

168 Deze titulatuur was een erfstuk: vóór de reformatie was er een 'Vénérable Chapitre', gevormd door de kapittelheren van Genève. Ook de benaming 'Spectables' hadden de predikanten van de kapittelheren geërfd. Naef, *Origines*, p. 46.

169 Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 379 et n. 1. Overigens schijnt deze titel pas na Calvijns dood zo niet ingevoerd dan toch ingeburgerd te zijn. Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 129.

170 Ik kies als voorbeeld het examen van Jean Macard, dec. 1552—jan. 1553. *Reg. de la Comp.*, I, p. 148 s. Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 39 s. Enkele andere examens waarover men in de *Reg. de la Comp.* aantekeningen aantreft, zijn die van Jean Fabri in 1549 (*l.c.*, I, p. 61 ss.), Claude du Pont en François Morel in 1557 (*l.c.*, II, p. 75 ss.).

171 Vgl. *l.c.*, I, p. 61: 'honnestes personnages qui pouvoient servir à l'église de nostre Seigneur'.

172 Men moest hem opzoeken: 'lequel on a envoyé querir sur le champ'.

173 'modestement'.

na¹⁷⁴ werd het voortgezet. Na afloop ervan droeg men Macard op, een preek te maken over het begin van Efeze 4. Woensdag 28 december hield hij die preek in de vergaderzaal van de kerkeraad in aanwezigheid van de predikanten van de stad en van burgemeester Jean Philippin en raadsheer Amblard Corne.¹⁷⁵ De woensdag daarop, 4 januari 1553, werd het examen beëindigd¹⁷⁶ en de slotbeoordeling opgemaakt. Aan Macard werd hierop voorlezing gedaan van de *Ordonnances ecclésiastiques* en de gebruikelijke vermaning gegeven. De volgende dag werd hij aan 'Messieurs' voorgesteld¹⁷⁷ en legde hij in hun handen de eed af. Zondag 8 januari werd hij door de predikant Des Gallars, die in opdracht van 'Messieurs' vergezeld werd door de 'châtelains' van Saint-Victour en Peney, aan de gemeenten Russin en Dardagny waarvoor hij bestemd was, voorgesteld.

Dit relaas werpt ook licht op de bepaling in de *Ordonnances* betreffende het 'instituer' en het 'introduire' van de predikant (10) die al eerder vermeld werd maar waarbij wij toen de opmerking maakten dat ze weinig helder geformuleerd was en de vraag opriep of vermelding ervan voor ons onderwerp wel zin had.¹⁷⁸ Dat laatste blijkt nu toch wel het geval te zijn. Want *op grond waarvàn* 'bevindt' de Raad de kandidaat-predikant 'waardig' en 'ontvangt' hij hem? Uit het verslag van Macard's examen blijkt: niet alleen op grond van een rapport van de predikanten maar óók op één van zijn eigen vertegenwoordigers. De Kleine Raad oordeelde méé over de preek van de kandidaat. Anders gezegd: hij sprak in de beoordeling van diens leer een woordje mee.¹⁷⁹

174 'le lendemain et par aultres divers jours'. Vgl. *L.c.*, I, p. 62: het examen van Fabri 'fut continé . . . toute la sepmaine suyvante'.

175 Philippin was in het jaar 1552—53 voorzitter van de kerkeraad. Vgl. *OC*, XXI, c. 502 (onder 7 febr. 1552). Bij het examen van Fabri waren *drie* 'Messieurs' aanwezig: burgemeester Pierre Tissot, Pierre Vandel en Claude Roset. *L.c.*, I, p. 62.

176 Men ziet: ook hier wordt 'examen' nu eens in een ruimere en dan weer in een engere betekenis gebruikt.

177 Aan wie de predikanten van de stad wel tegelijk, evenals in het geval van Jean Fabri, rapport zullen hebben uitgebracht 'de ce qu'ilz avoient entendu de luy tant de sa vie que de sa doctrine'. Daarna werd hij 'recu pour ministre' en volgde de eedsaflegging. Aldus het verslag over de aanstelling van Fabri. *L.c.*, I, p. 62 s.

178 Vgl. blz. 265.

179 Het zal duidelijk zijn waarom hier het verkleinwoord gebruikt wordt. — De 'Compagnie' liet zich in geen geval bij voorkomende vakatures door de Raad de keus voorschrijven. Zo mocht de Raad in 1545 éérs beslissen dat Jean Trolliet geplaatst zou worden in 'la premiere place vaccante', een paar maanden later — toen er twee vakatures waren — de predikanten laten weten dat zij naar twee geschikte personen moesten omzien 'et que M^e Trolliet soy le preferu', nòg iets later uitspreken dat hij hem niet als definitief afgewezen beschouwde (Calvijn had nl. verklaard dat hij 'jamais ne luy donnera son consentement par plusieurs raisons') en dat er voor hem een plaats als predikant in het verschiet lag — hij moest intussen studeren —, Trolliet werd niet predikant. Vgl. *Reg. du Conseil*, 20 maart, 1 en 8 juni 1545, *OC*, XXI, c. 349, 354. Men lette erop hoe de Raad telkens een toontje lager zong.

De desbetreffende bepalingen werden pas helder geformuleerd in de *Ordonnances ecclésiastiques* van 1576.¹⁸⁰ Toen pas werden ook de drie onderdelen van de 'vocation' ten opzichte van elkaar duidelijk gemarkeerd. De artikelen V-VIII handelen over het examen. Artikel IX over het 'instituer'. Hierbij gaat het als volgt toe: a. wanneer de predikanten hun aanvankelijke keus door middel van het examen bevestigd hebben, doen zij daarvan mededeling aan de Kleine Raad; b. deze wijst enkelen van zijn leden aan om in de vergadering van de predikanten de kandidaat over de Schrift te horen handelen; die brengen daarover rapport uit aan de Kleine Raad; c. is deze door dit rapport niet gecontenteerd, dan moet een nieuwe verkiezing plaats vinden; is hij dat wel, dan wordt overgegaan 'au troisième point de la vocation', het 'introduire'. Daaraan zijn de artikelen X en XI gewijd. De gang van zaken daarbij is aldus: a. er vindt een afkondiging plaats in alle kerkgebouwen waarbij duidelijk gezegd wordt wat daarvan de bedoeling is: wie bezwaren tegen de gekozen predikant heeft, moet die indienen;¹⁸¹ b. de predikant wordt aan de gemeente voorgesteld. Enz.¹⁸²

De hier voorgeschreven gang van zaken zal, misschien op een enkel détail na, reeds in het begin van de jaren veertig praktijk geweest zijn.¹⁸³

Interessant is de beschrijving die Beza in 1571 geeft¹⁸⁴ van de bij de aanstelling van predikanten in Genève gevolgde methode, vooral omdat die niet geheel in overeenstemming schijnt te zijn met de bepalingen van de *Ordonnances*. Beza schrijft dat de predikanten hun aanvankelijke keus pas bepalen nadat zij de huns inziens meest geschikte kandidaten [meervoud!] tweemaal in eigen kring hebben laten preken¹⁸⁵ en nadat zij een naarstig onderzoek hebben ingesteld naar hun levenswandel. Verloopt daarna het examen in de leer van de éne kandidaat die nog boven de anderen geprefereerd wordt, bevredigend, dan wordt deze gekozen — bij hoofdelijke stemming — en aan de Raad voorgesteld. In aanwezigheid van twee afgevaardigden van de Raad houdt de kandidaat dan een derde preek!¹⁸⁶

Misschien zijn de examens na de stichting van de academie in 1559 enigszins anders ingericht,¹⁸⁷ hoewel daarvan noch uit de brief van Beza

180 Heyer, *l.c.*, p. 278 ss.

181 'venir déclarer à l'un des Syndics'. Dat de bedoeling van de afkondiging ook afgekondigd werd, was, gelijk Heyer, *l.c.*, p. 23, n. 2, opmerkt, in de *Ord. eccl.* van 1541 al ondersteld en werd in die van 1561 voorgeschreven. Vgl. *OS*, II, p. 330, 7 sqq., 15 sqq. Vgl. blz. 168, 172, 191.

182 Art. XII handelt over de in handen van de 'Seigneurie' af te leggen eed. Duidelijker dan in de *Ord. eccl.* van 1541 en 1561 blijkt hier, evenals uit de verslagen van de examens in de *Reg. de la Comp.*, dat deze eed het sluitstuk is van het 'examen' en het 'instituer'. Ze wordt afgelegd 'quand un ministre aura été élu et reçu selon que ci dessus'. Heyer, *l.c.*, p. 280.

183 De *Ord. eccl.* 1576 bevatten immers 'pas de changement essentiel'. Heyer, *l.c.*, p. 23.

184 In een brief aan Bullinger van 13 nov. 1571 (als Appendix II opgenomen) in: Kingdon, *Geneva and the consolidation*, p. 209 s.

185 'De quorum voluntate facti certiores, bis singulos audimus in nostro coetu concionantes' (p. 209).

186 'Is [de magistraat] senatores duos deligit, quibus adhibit, tertio in ministrorum coetu auditor' (p. 209). Vgl. Kingdon, *l.c.*, p. 38.

187 Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 40 s., die een brief citeert van de 'Compagnie' aan de waalse

waaruit zo juist werd geciteerd, noch uit de *Ordonnances* van 1576 iets blijkt.

H. Heyer meent dat de examens vóór de stichting van de academie 'ne semblent pas avoir été bien difficiles'.¹⁸⁸ Het is maar de vraag wat iemand moeilijk vindt. Een examen als waaraan Macard zich moest onderwerpen, lijkt nu ook weer niet zó gemakkelijk.

Gewoonlijk was de afloop van de examens gunstig.¹⁸⁹ Soms zagen de predikanten zich genoodzaakt een kandidaat die zij op zichzelf alleszins geschikt vonden, uit overwegingen van beleid te laten vallen. In 1556 hadden zij hun aanvankelijke keus bepaald op een zekere Pierre le Duc. Toen bereikte hen het gerucht dat Le Duc zich aan het nemen van woeker schuldig zou hebben gemaakt. Dat bleek wel niet waar te zijn,¹⁹⁰ maar toch besloten de predikanten met de verkiezing van Le Duc niet voort te varen. Hun voornaamste reden was, dat er geen 'suspicion mauvaise' op het heilig ambt mocht rusten. Een overweging die toen des te zwaarder woog omdat de Raad kort te voren een vooraanstaand predikant had moeten afzetten wegens overspel. Bovendien: Le Duc was schoolmeester en als zodanig 'fort utile'.¹⁹¹

§ 12. DE 'CONGRÉGATIONS' EN DE VERGADERINGEN VAN DE 'COMPAGNIE'

Elke vrijdag kwamen de predikanten van Genève, die van de stad en indien enigszins mogelijk ook die van het land, bijeen. Om zeven uur 's morgens begonnen zij met een bijeenkomst in het auditoire, die 'congrégation' genoemd werd.¹⁹² Behalve de predikanten¹⁹³ waren ook belangstellende kerkleden aanwezig, ongeveer twee maal zo veel gewone kerkleden als predikanten, bij elkaar ongeveer zestig personen.¹⁹⁴ Na een openingsgebed¹⁹⁵ gaf één van de predikan-

kerken in Nederland uit het jaar 1720 waarin informatie verschaft wordt over het examen tóen.

188 Heyer, *l.c.*, p. 39. Wel schijnt na 1559 meer aandacht besteed te zijn aan de kennis van grieks, latijn, hebreuws, filosofie etc.

189 Bij Castellio werd, gelijk wij zagen (blz. 261 vv.), een onderzoek met betrekking tot de leer ingesteld dat onbevredigend verliep, zodat de weg tot het predikantschap hem versperd bleef. Zijn geval was echter nogal buitennissig: Castellio wilde nl. zelf wel predikant worden maar werd als zodanig niet door de 'Compagnie' begeerd.

190 Le Duc 'fut trouvé inculpable et deschargé'. *Reg. de la Comp.*, II, p. 67.

191 *l.c.*, II, m. p.

192 Vgl. Peter in: *Deux congrégations*, p. IX ss.; Hedtke, *a.a.O.*, S. 99 ff. — Courvoisier, *Zwingli*, p. 100, herkent in de 'congrégations' 'les traces' van de in 1525 door Zwingli in Zürich geïntroduceerde 'Prophezei'; Peter (p. IX) spreekt van „reflet de la 'Prophétie' zurichoise". Vgl. Kuyper, *Opleiding*, blz. 123 v., 126 v. Léonard, *Histoire du Protestantisme*, I, p. 275 s. ziet verband tussen de 'congrégations' en de groepsgewijze bijbelstudie in de begintijd van de franse reformatie. — Een goede beschrijving van de 'profetie' te Zürich bij O. Farnet, *Zwingli*, III, S. 544—562.

193 En na de stichting van de academie ook de drie 'professeurs publics' die hebreuws, grieks en 'artes' doceerden. Vgl. blz. 285, aant. 208.

194 Vgl. *Calvijn aan Farel*, 31 mei 1544, *OC*, XI, c. 726: 'Aderant heri [vrijdag 30 mei] circiter sexaginta, quom in coetu scriptura tractaretur'.

195 Een voorbeeld van zo'n gebed: *OC*, VIII, c. 90.

ten, elk op zijn beurt, een propositie of uiteenzetting¹⁹⁶ over het bijbelgedeelte dat aan de orde was. Op deze wijze werd het ene bijbelboek na het andere behandeld.¹⁹⁷ Soms werd in plaats van een bijbelgedeelte een of ander leerstuk verklaard,¹⁹⁸ maar dit bleef uitzondering. De propositie liep uit op het verzoek aan 'les freres', de collega's,¹⁹⁹ nu ook hun gedachten ten beste te geven. Dezen deden dit 'chacun en son ordre'.²⁰⁰ Misschien dat sommige broeders hierbij wel eens verstek lieten gaan, maar Calvijn nooit — uiteraard behalve wanneer hij zelf de propositie gehad had — en hij maakte van zijn aanvullende toespraak — want dit werd het bij hem — altijd bijzonder veel werk.²⁰¹ Daarna gaf de 'modérateur' ook aan de andere aanwezigen, voorzover dezen nog 'quelque doute' mochten hebben, de gelegenheid daaraan uiting te geven.²⁰² Na woorden van dank en gebed tot God²⁰³ gingen die laatsten dan huns weegs. In de 'congréga-

196 Deze propositie zelf werd ook 'congrégation' genoemd. Vgl. de titel: *Deux congrégations* en daarin p. 2: 'Première congregation de M. Iean Calvin . . .'

197 De volgorde komt op een enkele uitzondering na overeen met die waarin Calvijn de bijbelboeken exegetiseerde en zijn commentaren daarop uitgaf. 'Les congrégations apparaissent ainsi comme le banc d'essai des commentaires de Calvin'. De door Peter opnieuw uitgegeven 'congrégations' handelen over Gal. 2 : 11—16 en 2 : 15—21. Ze werden gehouden eind 1562 of begin 1563 en in dat laatste jaar voor het eerst uitgegeven. Peter in: *Deux congrégations*, p. XVII, XVI (et n. 50).

198 Een 'congrégation' over de uitverkiezing, eind 1551 gehouden en 1562 gedrukt: *OC*, VIII, c. 93—138; een andere over de godheid van Christus, in het begin van de jaren vijftig gehouden en in 1558 en 1563 gedrukt: *OC*, XLVII, c. 461—484. Vgl. Peter in: *Deux congrégations*, XIV, n. 47, 48, XV.

199 Vgl. *OC*, VIII, c. 118; XLVII, c. 484; *Deux congrégations*, p. 17, 30.

200 *OC*, VIII, c. 135.

201 *OC*, XXI, c. 33 (Bèze, *Vie de Calvin*): 'il faisoit . . . comme une leçon entiere tous les Vendredis en la conference de l'Escriture que nous appelons Congregation'. Coladon, *Vie de Calvin*, *OC*, XXI, c. 66: 'ce qu'il adiuostoit apres le proposant pour la declaration, estoit comme une leçon', waaruit men zou kunnen afleiden dat Calvijn na de propositie als eerste het woord voerde.

202 *OC*, VIII, c. 135. —Van de gelegenheid om iets te zeggen maakte in 1544 Castellio gebruik en in 1551 Bolsec. Vgl. Peter in: *Deux congrégations*, p. XI s. Bolsec die in de 'congrégation' van 15 mei 1551 al over de vrije wil en de predestinatie het woord had gevoerd (*OC*, XXI, c. 481), reageerde op 16 okt. van datzelfde jaar op de propositie van Jean de Saint-André over Joh. 8 : 47. Hij werd fel bestreden door Calvijn en na afloop van de congregatie door 'un des assistanz du Lieutenant qui estoit là present' onmiddellijk gevangen gezet: *Reg. de la Comp.*, I, p. 81; *OC*, VIII, c. 146.

Kuyper, *a.w.*, blz. 125 v., meent dat van een rēcht van de gemeentelēden om het woord te voeren geen sprake was, al is dat dan enkele malen wel geschied. Maar er werd Bolsec in zijn proces juist een verwijt van gemaakt, meent hij. Dit laatste wordt echter door het citaat dat Kuyper uit de procesacten geeft en waarvan hij ten onrechte zegt dat het aan het vonnis is ontleend, niet bewezen. In dit citaat wordt kritiek geoeffend *op de wijze waarop* Bolsec opponeerde. Ook in het eigenlijke vonnis is geen sprake van een veroordeeling van Bolsec's spreken in de 'congrégation' als zodanig, wēl van wāt hij zei en van de wijze waarōp hij het zei: 'testre trop audacieusement levé en la sainte congregation de noz ministres et y avoir proposé opinion faulse et contre les saintes escriptures et la pure religion Evangelicque'. *OC*, VIII, c. 247.

203 Vgl. *Deux congrégations*, p. 17: 'Nous remercierons nostre bon Dieu de la grace . . ., le prians . . .'

tion' werd de franse taal gebruikt.

Calvijn had met de 'congrégations' meer dan één doel op het oog. Zo het vormen van een goed onderlegd kader onder de burgerij,²⁰⁴ maar ook en vooral het bewaren van de 'purete et concorde de doctrine'²⁰⁵ onder de predikanten. In de 'congrégations' moesten zij immers allen met hun opvattingen voor de dag komen en werd ieder gedwongen de zijne als het ware op die van de anderen af te stemmen. Tot aan het eind van zijn leven is Calvijn van de grote waarde van de 'congrégations' overtuigd gebleven; hij heeft ze bijgewoond totdat hij eenvoudig niet meer kòn.²⁰⁶

Direct na de 'congrégation' hielden de predikanten een besloten vergadering van hun 'Compagnie'. Behalve deze vergaderingen op vrijdag werden er meer-malen ook buitengewone op andere dagen gehouden.

In de bronnen worden ook deze vergaderingen dikwijls 'congrégations' genoemd,²⁰⁷ soms ook 'colloques'.²⁰⁸ Om verwarring te voorkomen blijft hier de benaming 'congrégation' gereserveerd voor de *publieke* bijeenkomst waarmee men de vrijdag begon.²⁰⁹

In deze besloten zittingen behandelden de predikanten alle zaken waartoe zij competent waren.²¹⁰ Een van de belangrijkste punten was een nadere kritische bespreking van de propositie; ieder op zijn beurt moest daar het zijne van zeggen.²¹¹ Is er grond voor het vermoeden dat Calvijn in de 'congrégation' het éérst het woord voerde²¹² — om zo de richting aan te geven waarin hij het liefst

204 Er is stellig overeenkomst met wat Zwingli zich ten doel gesteld had met de 'Prophezei': 'neben der Schulung von Theologen die Heranbildung einer in der Bibel wurzelnden Volksgemeinschaft'. Blanke, s.v. *Zwingli*, I, *Leben und Schriften*, RGG, VI, Sp. 1955.

205 Aldus *Ord. ecl.*, OS, II, p. 332, 16 sq. — Vgl. Peter in: *Deux congrégations*, p. XIII: Certes [la congrégation] avait l'avantage de creuser à fond un passage biblique et de détecter l'hétérodoxie de tel ou tel participant . . .'

206 31 maart 1564 voor het laatst; paaszondag 2 april ontving hij voor het laatst uit Beza's handen het avondmaal; 27 mei overleed hij. *OC*, XXI, c. 814 sq.

207 *Bv. Reg. de la Comp.*, I, p. 57.

208 Zo in de volgende bepaling met betrekking tot de drie 'professeurs publics' in *L'ordre du collège de Genève*, *OC*, X a, c. 85: 'Le Vendredi, qu'ils se trouvent, tant qu'il leur sera possible, a la congregation et au Colloque des Ministres'. De latijnse tekst heeft: 'ministrorum concilium'.

209 Zo doet ook Peter in: *Deux congrégations*, p. X, n. 25.

210 Een opsomming daarvan bij Heyer, *l.c.*, p. 18 s. Vooral ten aanzien van het onderwijs in al zijn geleidingen was de zeggenschap van de 'Compagnie' aanzienlijk.

211 Het 'ieder op zijn beurt' was ook bij andere zaken de gewoonte. Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 133: 'Et lors M^e Jehan Fabri, quand ce vint en son ordre pour dire son opinion, déclara qu'il estoit prest d'aller à Jussi . . .' (22 april 1552). Soms gaf Calvijn 'een tweede ronde'. Vgl. *Calvijn aan Viret*, 16 mei 1547, *OC*, XII, c. 522: 'Quum secundo rogare sententias instituerem, primus dixi meam (quod non soleo facere) . . .'

212 Vgl. blz. 284, aant. 201.

de anderen zou zien verder gaan? — in de besloten vergadering deed hij dit gewoonlijk het láátst.²¹³ Op deze wijze kon hij gemakkelijk het eindoordeel geven.

Soms deed zich iets voor dat viel onder de bepaling van de kerkorde: 'Sil y sortoit quelque different de la doctrine, que les ministres en traictent ensemble pour discuter la matiere' (22).²¹⁴ Dat was bv. het geval op vrijdag 15 februari 1549. De broeders hielden zich toen bezig met de vraag hoe te handelen met Philippe de Ecclesia, predikant te Vandoeuvres.²¹⁵ Deze had in de 'congrégations' proposities gehouden die niet tot stichting hadden gediend en 'questions inutiles' ter sprake gebracht; daarbij zette hij dikwijls de zaken op de kop of verduisterde hij wat tevoren helder uiteengezet was. Blijkbaar zien deze woorden zowel op proposities door De Ecclesia zelf gehouden als op opmerkingen van hem naar aanleiding van die van anderen. Men had hem daarover al dikwijls vermaand, maar steeds tevergeefs. Hem werd nu een bloemlezing voorgelezen²¹⁶ van door hem gedebiteerde onzinnigheden en absurditeiten, ja zelfs 'doctrine erronee'.²¹⁷ Hij zei het meeste zich nog wel te kunnen herinneren maar sommige dingen niet. De broeders hielden echter vol dat hij het allemaal zó had gezegd als zij opgeschreven hadden. In zijn afwezigheid werd besloten hem te berispen en hem ook te zeggen dat hij geen uitvluchten moest zoeken; anders zouden de broeders genoodzaakt zijn de zaak aan 'Messieurs' voor te leggen; zij gaven echter de voorkeur aan een afwikkeling 'par correction fraternelle'.

Aan De Ecclesia werd nog een merkwaardige beperking opgelegd: voorlopig²¹⁸ zou hij in de 'congrégation' volledig zijn mond moeten houden, niet alleen niet mogen spreken naar aanleiding van proposities van anderen maar ook zelf geen propositie mogen houden als hij daarvoor aan de beurt zou zijn. Voor de billijkheid van deze maatregel verwees men hem naar Paulus:²¹⁹ als iemand die niets tot stichting te zeggen heeft al zwijgen moet, hoeveel te meer dan iemand die 'mauvaise doctrine' leert! Verder wilde men afwachten in hoeverre hij zich zou verbeteren en gehoorzaamheid tonen. Bleef die laatste uit, dan zou de zaak voor de kerkeraad moeten worden gebracht. De Ecclesia accepteerde de vermaning, beloofde van spreken in de 'congrégation' te zullen afzien en verzocht, ten einde niet van zijn eer te worden beroofd, niets van het verhandelde openbaar te maken. De broeders zegden dit toe; wie het zou doen, zou voor eerloos en meinedig worden gehouden.²²⁰

213 Vgl. de in de aant. 211 geciteerde brief.

214 *OS*, II, p. 332, 27 sq.

215 *Reg. de la Comp.*, I, p. 47.

216 'de point en point'.

217 Ik sluit mij hier geheel aan bij de in de *Reg. de la Comp.* gebruikte terminologie.

218 Voor de vraag: voor hoelang, zie blz. 288 v.

219 1 Kor. 14 : 26, 28.

220 Dat de moeilijkheden met De Ecclesia hiermee geenszins waren afgelopen, zal ons nog nader blijken. Vgl. blz. 288 v., 302 vv.

Uitdrukkelijk werd nog afgesproken dat voortaan de kritiek met betrekking tot de proposities niet alleen tegen de 'proposant' maar eventueel ook tegen de predikanten die na hem het woord zouden voeren, zou zijn gericht.

Elk middel dat hem geschikt voorkwam om de eenheid van leer tussen de broeders te bewaren en onverhoopt optredende verdeeldheid in de eerste kiem te smoren, greep Calvijn aan.

Zo introduceerde hij in 1545 de propositie ook in de *besloten* vergaderingen van de predikanten.²²¹ Anders dan de proposities in de 'congrégations' waarin op een schaarse uitzondering na Schriftuitlegging gegeven werd, waren deze steeds gewijd aan dogmatische en ethische vragen. In de letterlijke zin van het woord, want altijd werd uitgegaan van een *vraag*, bv.: Is het doen van geloften tegenover God goed of kwaad? Zijn de christenen nog onder de wet? Is Christus waarachtig en natuurlijk God en mens? Hoe moet in het algemeen de christelijke vrijheid worden gebruikt?²²² Ook deze proposities hielden de predikanten bij toerbeurt. Op de proposities volgde een bespreking. In 1548 werd besloten de vraag, de hoofdlijnen van het betoog en de conclusie schriftelijk vast te leggen. In deze beknopte vorm zijn ons een aantal van deze proposities bewaard gebleven. Ook zij werden op vrijdag gehouden en wel na het middaguur.²²³ Vrijdag was in Genève dus wèl de dag van de leer der kerk!²²⁴

Er zijn overtuigende aanwijzingen, dat Calvijn althans één keer in zijn leven voor zijn collega's een cursus over zijn geneefse catechismus heeft gegeven.²²⁵ Natuurlijk had hij ook hierbij de bewaring van de rechte leer in de *geméente* op het oog, maar was niet een eerste voorwaarde daarvoor, dat de *predikanten* in die leer goed onderlegd en van haar waarheid overtuigd waren?

De vergadering van de 'Compagnie' waarin de broeders tezamen beraadslaagden over de leer en eventueel over daaromtrent gerezen verschillen doet

221 *Reg. de la Comp.*, I, p. 167.

222 *L.c.*, I, p. 167 ss.

223 *L.c.*, I, p. 167: 'die Veneris post meridiem'.

224 In de *Reg. de la Comp.*, II, p. 59, wordt meegedeeld — in het origineel is het een aantekening in de marge — dat [in 1555] 'plusieurs freres desirans de profficter en l'intelligence des Escriptures' aan de predikanten verzochten op toerbeurt elke vrijdag om 12 uur een passage uit de Heilige Schrift te verklaren en dat dezen toen begonnen met Romeinen. Een raadselachtige mededeling: a. de bijbelbesprekingen bestonden allang; b. het tijdstip: 'a 12 heures' stelt voor vragen; c. in 1555 en volgende jaren werden de 'congrégations' niet aan Rom. gewijd, maar aan de synoptici (1553—1555) en de Psalmen (1555—1559); gedeelten uit Rom. waren reeds in 1542 besproken. Vgl. Peter in: *Deux congrégations*, p. XV. De bewering dat de mededeling „révèle un renouveau de la 'congrégation', pratiquée parfois[!] à Genève" (*Reg. de la Comp.*, II, p. 59, n. 4) lijkt mij daarom niet verantwoord.

225 Peter, in: *Deux congrégations*, p. XXVI, meent dat de lessen mogelijk gegeven zijn op verzoek van de predikanten en 'sans doute ne précèdent pas de beaucoup l'an 1563'. In dat jaar werd er één gedrukt, nl. de 'exposition du quarante et troisième dimanche du Catechisme'. Peter verzorgde een herdruk in *Deux congrégations*, p. 32—44.

onwillekeurig denken aan de 'synodus verorum Episcoporum' waarvan Calvijn in de *Institutie* gewag maakte. Enerzijds ging deze vergadering daarboven uit: ze kwam elke week bijeen. Anderzijds, haar omvang was kleiner: alleen de predikanten van Genève — stad en land — maakten er deel van uit. Hoe graag had Calvijn gezien dat ook predikanten van buiten Genève, met name die uit het aangrenzende Waadtland, geregeld aan de samensprekingen zouden deelnemen. In 1536, toen men er in Genève mee begon, is dat ook korte tijd het geval geweest. Maar Bern, dat het in Waadtland voor het zeggen had, sprak over de deelname uit dat gebied zijn veto uit.²²⁶ Predikanten van elders bleven echter welkom, en als zij aanwezig waren, voerden zij het woord als gelijkberechtigden.²²⁷

Niet alleen vanwege bedenkelijke leer maar ook om andere redenen konden de predikanten in de vergaderingen van de 'Compagnie' worden vermaand. Zo werd op 6 mei 1547 de predikant van Céligny, Louis Treppereau, berispt omdat hij buiten de 'Compagnie' om zich bereid verklaard had van standplaats te wisselen met Antoine Saunier, predikant te Rolle in Waadtland.²²⁸

Zulke vermaningen konden op elke vergadering worden gegeven. Maar eens in de drie maanden werd de levenswandel van elk lid van de 'Compagnie' kritisch gezien. Daarover handelt de volgende paragraaf.

§ 13. DE 'CENSURES GENERALES'

Aan De Ecclesia werd in 1549 een spreekverbod opgelegd, zo vernamen wij. Voor hoelang? De *Registres de la Compagnie* delen mee: voorlopig 'jusques aux

226 Vgl. hiervoor de door Peter in: *Deux congrégations*, p. IX, n. 16, bijeengebrachte gegevens. Eind nov. of begin dec. 1536 werd in Genève vermoedelijk zo'n uitgebreide 'congrégation' gehouden. In elk geval was daar aanwezig Denis Lambert, toentertijd predikant in de Chablais (waarschijnlijk in het dorp Veigy), een deel van Savoye dat door Bern was veroverd. In deze 'congrégation' werd Lambert door Calvijn vermaand en 'fratrum nomine' gevraagd, 'ut à ministerio desisteret' (wat *Herminjard* de opmerking ontlokt: 'Nous trouvons ici la première mention formelle d'une censure ecclésiastique prononcée par Jean Calvin'). Denis weigerde echter en kon dat ook gemakkelijk doen: 'dicebat se a Bernatibus missum ac constitutum'. *Farel aan Fabri*, 6 dec. 1536, *Herminjard*, IV, p. 121 ss. et n. 11.

Het ligt voor de hand aan te nemen dat deze 'bemoeizucht' van de geneefse predikanten een van de oorzaken van het bernse veto geweest is.

227 Zo Farel in de vergadering van de 'Compagnie' van 15 april 1549. *Reg. de la Comp.*, I, p. 59.

228 *L.c.*, I, p. 25. Er waren twee brieven van de classis Morges ter tafel (p. 23 s.) waarin de ruiling in principe al goedgekeurd werd. Uit de brief van *Viret aan Calvijn*, 10 mei 1547, *OC*, XII, c. 520, blijkt dat ook Viret er geen bezwaar tegen had. Overigens was het initiatief uitgegaan van Saunier die wat meer in de buurt wilde wonen van het stuk grond dat hij te Céligny bezat. Maar de 'Compagnie' wilde van een 'ouverture de telz changementz pour noz interestz particuliers' niets weten.

premieres censures'; in die tussentijd zou men zien hoe hij zich gedroeg.²²⁹ Wij vinden hier melding gemaakt van de onderlinge censuur van de predikanten, gewoonlijk 'nos censures generales' genoemd.²³⁰ In overeenstemming met de kerkorde werd deze 'censura fratrum' eens in de drie maanden, vóór elke avondmaalsviering, gehouden.

Het ging daarbij als volgt toe. Elk van de predikanten stond op zijn beurt buiten, Calvijn als 'modérateur' altijd het eerst. Daarna kreeg ieder de gelegenheid over leven en leer van de buitenstaande collega zijn oordeel te zeggen. Nadat deze binnengeropen was, werd hem door de 'modérateur' het samenvattende oordeel van heel de 'Compagnie' meegedeeld, eventueel onder toevoeging van vermaningen. Uiteraard werd het oordeel over de 'modérateur' door een ander uitgesproken.²³¹

Enkele gevallen waarin krachtige vermaningen gegeven werden, mogen hier vermelding vinden. In augustus 1558 werd Nicolas Petit, predikant van Drailans, vermaand en bestraft omdat hij in een preek 'la malheureuse defence' van de heren van Bern om niet over de uitverkiezing te preken, bekend gemaakt had.²³² Petit erkende niet, verkeerd gehandeld te hebben en reageerde ook verder op zulk een wijze dat de secretaris van de 'Compagnie' daarover noteerde: 'chose indigne d'un ministre de la Parole de Dieu'. Toch werden er geen verdere stappen tegen Petit ondernomen, althans niet op dat moment. Alleen dacht het de broeders wél goed alles in de *Registres* vast te leggen; dan kon er bij gelegenheid gebruik van worden gemaakt.²³³

In 1549 werd een van de predikanten van de stad, Jean Ferron, bij de 'censures generalles . . . devant la feste de Pasques', ernstig vermaand vanwege tegen hem gerezen verdenkingen van oneerbare woorden en daden.²³⁴ Op dit geval komen wij in ander verband nog terug.²³⁵

Ook De Ecclesia zal ongetwijfeld tijdens de 'censura fratrum' meermalen vermaand zijn. Niet echter bij de 'premieres censures' na het hem opgelegde spreekverbod waarvan al sprake was.²³⁶ Want hoewel de Raad hem de hand boven het hoofd hield²³⁷ en de predikanten dáár niet veel aan konden doen, spraken de broeders uit dat De Ecclesia aan de vergadering waarin die censuur

229 *L.c.*, I, p. 47.

230 Vgl. *L.c.*, I, p. 58; II, p. 82. Men sprak ook wel van de 'grabeau' = reiniging, loutering. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 75.

231 Pfisterer, *Calvins Wirken*, S. 130.

232 Op deze wijze had Petit uiting gegeven aan zijn bezwaren tegen de predestinatieleer van Calvijn. *Reg. de la Comp.*, II, p. 82, n. 4. Men nam die bekendmaking hoog op. Nog in febr. 1559 kwam ze in de Raad ter sprake. *OC*, XXI, c. 711 (16 febr. 1559).

233 *Reg. de la Comp.*, II, p. 82: 'Il a semblé bon aux freres que le tout fust icy enregistré, à fin de s'en servir et en fere foy en temps et lieu'.

234 *Reg. de la Comp.*, I, p. 58 s.

235 *Blz.* 299 v.

236 Deze werden 12 april 1549 gehouden. *L.c.*, I, p. 58.

237 *L.c.*, I, p. 57.

zou plaats vinden, niet mocht deelnemen, 'pour censurer ny estre censuré'.²³⁸ Hij werd dus als een buitenstaander beschouwd.

Er ontstond een treffende gewoonte, nl. om na de broederlijke censuur ten teken van vriendschap gezamenlijk de maaltijd te gebruiken.²³⁹

Aangrijpend is het verhaal van Beza en Colladon over de laatste keer dat Calvin daaraan deelnam.²⁴⁰ Dat was op vrijdag 19 mei 1564, een week voor zijn dood. De 'grabeau' zelf had hij niet meer kunnen bijwonen, maar hij had er prijs op gesteld dat de maaltijd te zijnen huize werd gehouden. Toen hij op een stoel werd binnengedragen, zei hij: 'Mijn broeders, ik kom om u voor de laatste maal te zien, want behalve deze keer zal ik nooit meer aan tafel gaan'. Hij sprak het gebed uit, at een heel klein beetje en liet zich voordat de maaltijd afgelopen was weer naar zijn kamer brengen. Die kamer grensde aan het vertrek waar de maaltijd gehouden werd. Toen hij weggedragen werd zei hij 'avec une face la plus ioyeuse qu'il pavoit': 'Een wand tussen ons beiden zal niet verhinderen dat ik in de geest met u verbonden ben'.²⁴¹

Wij moeten aannemen dat aan die maaltijd niet deelgenomen werd door die predikanten met wie men in de vergadering de verbroken broederband niet had kunnen herstellen.

Al eerder werd opgemerkt dat Calvin met de 'censura fratrum' niet bedoelde de predikanten voor andere rechtspraak te vrijwaren maar veeleer een voorbeeld ter navolging te geven. Het voorbeeld vond navolging, in 1557 bij de Kleine Raad, in 1563 bij de civiele rechtbank gevormd door de 'lieutenant de justice' en de 'auditeurs',²⁴² en in de *Ordonnances ecclésiastiques* van 1576 treffen wij de bepaling aan dat 'ceux du Consistoire, tant Ministres que Anciens, aient leur censure avant chaque Cène en ce qui concerne leur commune charge'.²⁴³

§ 14. DE VISITATIES

Tot visitatie van de 'paroisses' met als voornaamste doel het instellen van een onderzoek naar de leer en de levenswandel van de dorpspredikanten werd door de 'Compagnie' besloten in januari 1546; nog datzelfde jaar vonden de visitaties voor de eerste maal plaats.²⁴⁴ Reeds in 1547 stagneerden ze; de eerste burge-

238 *L.c.*, I, p. 58.

239 'selon la coutume de ceste Eglise tous les Ministres s'assemblent pour se censurer en leur vie et doctrine, et puis en signe d'amitié prennent leur repas ensemble...' *OC*, XXI, c. 45 (Bèze, *Vie de Calvin*). Vgl. c. 104 (Colladon, *Vie de Calvin*).

240 *OC*, XXI, c. 45, 104 sq. Vgl. Pfisterer, *a.a.O.*, S. 75.

241 *OC*, XXI, c. 45, 104 sq.

242 Kampschulte, *Calvin*, II, S. 289; Monter, *Geneva*, p. 150.

243 Heyer, *l.c.*, p. 294.

244 *Reg. de la Comp.*, I, p. 39. Dat Calvin er in 1544 al voor pleitte, werd reeds vermeld. Blz. 276.

meester had er geen toestemming voor gegeven; in de *Registres de la Compagnie* lezen wij dat hij 'sembloit avoir quelques raisons pour les differer à cause des affaires qui estoient lors'.²⁴⁵ In 1548 spraken de broeders daarover hun ontstemming uit.²⁴⁶ Wij mogen wel aannemen dat de jaarlijkse visitaties van toen af geregeld plaats vonden.²⁴⁷ Van concrete resultaten vernemen wij niet veel; dat kan erop wijzen dat er vooral een preventieve werking van is uitgegaan.

Uit de mededelingen die ons bewaard zijn gebleven, blijkt dat Calvijn altijd één van de predikant-visitatoren was,²⁴⁸ voorts dat de eigenlijke visitatiedag altijd een zondag was en dat met het hele werk vijf tot acht zondagen gemoeid waren.²⁴⁹

Overzien wij alle tot nu toe beschreven instellingen en maatregelen: wat elke week plaats vond in de 'congrégation' en daarna in de besloten vergadering van de 'Compagnie', wat bovendien nog in buitengewone zittingen van de 'Compagnie' geschiedde, voorts: de 'censura fratrum' en de visitaties, dan is slechts één conclusie mogelijk: de predikanten van Genève hebben zich bijzonder veel moeite gegeven om onder elkaar zowel de eenheid en zuiverheid van leer als de broederband te bewaren en ook om op een dusdanige wijze opzicht en tucht over elkáár uit te oefenen²⁵⁰ dat anderen dit niet behoeften te doen.

§ 15. DE TUCHTGEVALLEN DIE MET AFZETTING EINDIGDEN

Tot nu toe zijn nog alleen ter sprake gekomen maatregelen van overwegend *preventief* karakter. Wel bleek ons dat uit de toepassing daarvan soms andere voortvloeden: ernstige vermaningen en een enkele maal zelfs sancties: men denke aan het spreekverbod dat aan De Ecclesia werd opgelegd. Voorzover maatregelen als die laatste vermeld werden, was dat eigenlijk al het maken van een begin met de beschrijving van de praktijk van de *repressieve* tucht, tucht uitgeoefend *nadat* het kwaad bedreven is. Deze tuchtoefening achteraf — de eigenlijke — zal nu onze aandacht vragen.

245 *L.c.*, I, p. 40, waar in n. 1 enkele van de kennelijk hier bedoelde 'affaires' genoemd worden: de processen Perrin en Meigret en de daarmee verband houdende verwikkelingen met Bern. Calvijn en zijn collega's waren daarbij nauw betrokken en moesten telkens hun standpunt verdedigen.

246 *L.c.*, I, m. p.

247 In de *Reg. de la Comp.*, vinden wij alleen mededelingen omtrent de jaren 1546, 1547, 1548, 1550 en 1552. Maar dat zegt niet alles: deze *Reg.* waren geen nauwkeurig bijgehouden notulenboek. Vgl. *L.c.*, I, p. VIII.

248 Visitatoren in 1546: Calvijn, Poupin, Ferron; in (1547 en) 1548: Calvijn, Bourgoing, Des Gallars; in 1550: Calvijn, Cop, Chauvet; in 1552: Calvijn, Poupin, Des Gallars. *L.c.*, I, p. 39, 40, 73, 134.

249 In 1548 de zondagen 15 en 22 juli, 5, 12, 19 en 26 aug. en 2 en 16 sept.; in 1550 de zondagen 8, 15, 22 en 29 juni en (vermoedelijk) 6 juli; in 1552 de zondagen 24 en 31 juli, 7, 14, 21 en 28 aug. en 18 sept. *L.c.*, I, mêmes pages.

250 Köhler, *a.a.O.*, II, S. 556, noemt 'Selbstkontrolle' het doel van de 'censura fratrum'.

In deze paragraaf beschrijven wij die gevallen welke uitliepen op ontzetting uit het ambt.²⁵¹ Wij zullen daarbij verschillende colleges in actie zien: de Raad, de 'Compagnie' en de kerkeraad, en diverse personen: raadsheren, predikanten en ouderlingen.

De volgende paragraaf zal gewijd zijn aan een nadere beschouwing van deze gevallen, terwijl dan de laatste nog een zekere aanvulling zal geven: daarin komen de gevallen ter sprake waarin de kerkeraad of de Raad²⁵² optraden tegen predikanten zònder dat dit tot afzetting leidde.

De geestelijke verzorgers van het ziekenhuis en de ziekentroosters van het pesthuis meegeteld — wat eigenlijk niet helemaal correct is omdat die het niet allen tot predikant gebracht hebben²⁵³ — zijn het ongeveer zeventig predikanten geweest die in de periode van Calvijn stad en land van Genève gediend hebben. Van deze zeventig zijn er tien na een kortere of langere diensttijd uit hun ambt ontzet.²⁵⁴ Of men dit veel of weinig moet noemen, is iets waarover men van mening kan verschillen; het zijn er in elk geval niet zo veel dat wij, zoals bij de beschrijving van de praktijk van de algemene tucht, gedwongen worden een selectie te geven. Hier volgt dus een schets van alle tien gevallen.

a. *Nicolas Wandart*, in 1541 predikant te Jussy geworden,²⁵⁵ bezorgde zijn collega's nogal eens moeilijkheden,²⁵⁶ en niet alleen hun maar ook de magistraat. Zo kwam hij in de zomer van 1542 bij de 'assessores' op voor iemand die volkomen terecht gevangen was gezet, en toen dit geen succes had, viel hij hen in

251 Ter verkrijging van een zo duidelijk mogelijk beeld worden tevens de kwesties vermeld waarin de betrokken predikant eerder verwikkeld raakte.

252 Het optreden van de 'Compagnie' kwam al ter sprake in de beide vorige paragrafen.

253 Vgl. Heyer, *l.c.*, p. 232, n. 1: 'Les desservants de l'Hôpital avaient au début le titre de précepteurs, maîtres ou pédagogues, ainsi appelés parce que la plupart n'étaient pas encore ministres'. Sommigen brachten het nooit zo ver. Onder de 'consolateurs des pestiférés' wordt ook Castellio genoemd die evenmin ooit predikant werd, hoewel hij dat graag had gewild. Heyer, *l.c.*, p. 234.

254 Tot deze getallen komt men door raadpleging van de lijsten en de Index in Heyer, *l.c.*, p. 195-234, 417-530.

Bij de afzettingen zijn niet meegeteld die van Merlin, Colladon en Le Gagneux, die wel al tijdens Calvijns leven predikanten van Genève waren maar eerst na zijn dood werden afgezet, resp. in 1564, 1571, 1571. Over deze afzettingen die hier buiten beschouwing blijven, handelt: Kingdon, *l.c.*, p. 19—28.

In de verschillende *Registres* en in Calvijns brieven treft men voor 'afzetten' of 'ontzetten uit het ambt' (afzetting) de volgende termen aan: 'abdicare' (abdicatio), 'déstituer', 'déposer' (déposition), 'déposer (de l'office) du ministere', 'demettre du ministere', 'donner congé'. De term voor 'schorsen' is 'suspendre'.

255 Heyer, *l.c.*, p. 226. De naam wordt ook gespeld: Wandée of Vandert. — De gegevens omtrent zijn geval worden vooral ontleend aan: *Calvijn aan Viret*, 19 aug. 1542, *Herminjard*, VIII, p. 105.

256 Volgens Calvijn: 'sua superbia'.

een preek scherp aan. Met vreugde (*laetus*) greep de Raad de gelegenheid aan om Wandart te verbannen (*expellere*). De predikanten kwamen wel voor hem op bij de Raad, maar minder ter wille van hemzelf dan van de kerk, welke zij de opspraak die een overhaaste uitwijzing zou teweegbrengen, wilden besparen. De verbanning werd in afwachting van een nader onderzoek opgeschort.²⁵⁷ Maar, zo schreef Calvijn aan Viret, als ik ook maar een enigszins gerechtvaardigde reden voor afzetting zie, zal ik mij daartegen niet verzetten.²⁵⁸

Leverde het onderzoek zo'n reden op? In elk geval had de Raad op 27 november blijkbaar voldoende grond om tot afzetting te besluiten; als grond noemde hij: nalatigheid en weigering om de zieken te bezoeken.²⁵⁹

b. *Jacques Baud* was pastoor in Céligny geweest. Hij was met de reformatie meegegaan, in het huwelijk getreden en had daarna in hetzelfde dorp als predikant zijn loopbaan voortgezet.²⁶⁰ Op 28 september 1543 besliste de Raad dat hij voor het predikantschap ongeschikt was;²⁶¹ hem werd verboden het nog verder uit te oefenen, hetgeen wel betekenen zal dat hij afgezet werd.²⁶² De reden daarvoor was waarschijnlijk het wufte gedrag van zijn vrouw.²⁶³

Kort daarna dienden de predikanten tegen 'de door de Raad ten aanzien van de ambtelijke bediening te Céligny' genomen beslissing bezwaar in.²⁶⁴ Wil dat zeggen: tegen het ontslaan van Baud buiten hen om? Of tegen het buiten hen om tijdelijk regelen van het dienstwerk te Céligny?²⁶⁵ Hoe dit zij, Baud was en bleef ontslagen.²⁶⁶

257 De Raad beloofde pas na overleg met de predikanten een beslissing te nemen.

258 'Si video esse satis justam causam, cur abdicetur, non ulterius pugnabo'.

259 '... déstitué pour cause de négligence et parce qu'il refuse de visiter les malades'. *Reg. du Conseil, OC, XXI, c. 305* (mededeling uitgevers van de *OC*). — Hierna doet de door *Hermijnard, VIII, p. 354, n. 8*, aan de *Reg. du Conseil, 16 april 1543*, ontleende mededeling: 'Congé de Maystre Nycolas Wandée... Lequelt... luy ha esté donné congé de ce retirer ainsy que bon le semblera', wat onbegrijpelijk aan. Of zou het daadwerkelijke ontslag pas zo veel later zijn ingegaan?

260 Heyer, *l.c.*, p. 423.

261 'Baud... nest capable a desservyr aut ministere ...' *Reg. du Conseil, 28 sept. 1543, OC, XXI, c. 321*.

262 Heyer, *l.c.*, m. p., houdt tenminste 28 sept. 1543 aan als de dag van zijn afzetting. Enige twijfel daaromtrent kan echter gewekt worden door de laatste woorden van het in de *Reg. du Conseil* onder die datum opgemerkte: 'cependant lon advisera sus ledit Baud'.

263 Heyer, *l.c.*, m. p.

264 *Reg. du Conseil, 8 okt. 1543, OC, XXI, c. 321*: 'Les ministres réclament contre la décision relative à la desserte de Céligny' (mededeling uitgevers van de *OC*).

265 28 sept. had de Raad ook besloten een predikant van de stad naar Céligny te zenden en deze daarvoor een paard van het hospitaal en enige vergoeding ter beschikking te stellen. Juist in deze dagen trad de Raad nogal dirigerend op tegenover de predikanten. Zo werden zij 2 okt. 1543 vermaand omdat zij de zorg voor de zieken zouden verwaarlozen. *OC, XXI, ibidem*.

266 Vgl. *OC, XXI, c. 326*: 'A Céligny il doit y avoir un ministre au plus tôt' (onder 17 dec. uit een samenvatting van de uitgevers van de *OC*).

c. *Pierre de l'Escluse*, afkomstig uit Parijs, werd in 1544 predikant te Neydens en verwisselde nog in datzelfde jaar dit van de 'Seigneurie' afhankelijke dorp met de stad Genève.²⁶⁷ Reeds begin juni ²⁶⁸ volgend jaar moest hij worden afgezet, misschien kan men beter zeggen: als ipso facto afgezet worden beschouwd.²⁶⁹ Want De l'Escluse was er van door gegaan met achterlating van zijn vrouw en kinderen maar met medeneming van een bedrag aan geld van de stad.

d. *Simon Moreau*, afkomstig uit Touraine, trad in 1543 op als ziekentrooster onder de pestlijders en werd het volgend jaar predikant te Bossey.²⁷⁰ Begin april 1545 werd hij door twee vrouwen ervan beschuldigd dat hij in de tijd dat hij nog aan het pesthuis verbonden was, ontucht zou hebben gepleegd met een zekere Françoise.²⁷¹ De Raad liet de beschuldiging op schrift stellen en sprak uit dat er een voorbeeldig vonnis moest worden geveld. Alvorens Moreau gevangen te zetten [als beschuldigde] werd overleg gepleegd met Calvijn. Hoewel Moreau ontkende, werd hij toch in het stadhuis onder arrest gesteld — dat gebeurde op 7 april — totdat hij zijn onschuld zou hebben bewezen. Al op 11 april werd hij op vrije voeten gesteld; diezelfde dag vond er over hem een samenspreking plaats tussen de Raad en de predikanten. Na die samenspreking en — mag men aannemen — als gevolg daarvan besloot de Raad Moreau zijn ambt te ontnemen. Op diens verzoek zichzelf te mogen rechtvaardigen, ging de Raad niet meer in.²⁷²

Tot het vellen van een voorbeeldig vonnis was het intussen niet gekomen. Blijkbaar was Moreau er beter in geslaagd zichzelf vrij te pleiten — al bleef zijn reputatie besmet, vandaar zijn afzetting — dan de Raad om zijn schuld te bewijzen. In zijn voordeel zal ongetwijfeld hebben gewerkt dat zijn eigenlijke beschuldigsters niet meer in het land der levenden waren.²⁷³

Opvallend is het dat Calvijn voor de belangen van Moreau bleef opkomen. 15 juni 1545 verzocht hij — tevergeefs overigens — aan de Raad Moreau 'quelque office' te geven.²⁷⁴ En naderhand beval hij hem herhaaldelijk aan

267 Heyer, *l.c.*, p. 450.

268 *Reg. du Conseil*, 1 juni 1545, OC, XXI, c. 354. Of was het 8 juni? Vgl. de mededeling onder die datum: OC, XXI, c. 355.

269 De Raad constateerde dat hij er van door was en droeg aanstonds de 'Compagnie' op, uit te zien naar twee nieuwe predikanten, één in de vakature De l'Escluse en één voor de aan de pest overleden predikant van Draillans, Jean Régalis.

270 Heyer, *l.c.*, p. 494. Toen Moreau onder de pestlijders werkte, was hij nog niet predikant. Vgl. Walker, *Calvin*, p. 287: 'a French lay refugee, Simon Moreau, . . . took the burden'.

271 Vgl. voor de zaak Moreau: *Reg. du Conseil*, 6, 7, 11 april 1545, OC, XXI, c. 350 sq.

272 *Reg. du Conseil*, 22 mei 1545, OC, XXI, c. 354.

273 Hij was 'accusé par deux femmes exécutées'. OC, XXI, c. 350 (mededeling uitgevers onder 6 april).

274 OC, XXI, c. 354.

bij Viret voor een predikantsplaats in Waadtland.²⁷⁵ Men moet haast wel aannemen dat Calvijn van de tegen Moreau ingebrachte beschuldigingen niet veel heeft geloofd.

e. *Aimé Champereau* was in 1540, tijdens Calvijns verblijf in Straatsburg, predikant van Genève geworden. De moeilijkheden die tot zijn afzetting zouden leiden, openbaarden zich in de zomer van 1545. Op 19 juni sprak de Raad er zijn misnoegen over uit dat Champereau eigenmachtig had ingegrepen in de regeling van de kerkdiensten op het land; besloten werd hem daarover te onderhouden.²⁷⁶ Tien dagen later gaven Calvijn en De Geneston²⁷⁷ namens de predikanten aan de Raad het advies Champereau over te plaatsen naar Draillans.²⁷⁸ 11 juli besloot deze daartoe. Champereau weigerde echter naar Draillans te gaan.²⁷⁹ Toen hij daarover door de Raad werd onderhouden, beloofde hij te gaan, maar uiteindelijk deed hij het toch niet; hij beriep zich op de ziekte van zijn vrouw en eigen 'imperfection'. Nadat Calvijn aan de Raad een rapport had uitgebracht dat uitliep op de conclusie dat Champereau moest worden ontslagen, ging de Raad op 8 september daartoe over. Als grond voor de maatregel werd genoemd dat Champereau met God en de 'Seigneurie' de spot gedreven had.²⁸⁰

Onwillekeurig vraagt men zich af door welke overwegingen het advies van Calvijn en De Geneston om Champereau over te plaatsen, is ingegeven. Was dat de wens om de gemeente van Draillans zo goed mogelijk te helpen,²⁸¹ dan wel de intentie Champereau, die bij 'Messieurs' 'persona non grata' was geworden, wat uit hun buurt te brengen,²⁸² of — derde mogelijkheid — het verlangen, met name dan van Calvijn, 'the only remaining representative of

275 21 sept. 1545 vroeg Viret aan Calvijn inlichtingen over Moreau, *OC*, XII, c. 174 sq. Moreau's naam komt daarna in de correspondentie tussen beide mannen telkens voor: *OC*, XII, c. 180, 191 (*Viret aan Calvijn*, 1 en 17 okt. 1545), 206 (*Calvijn aan Viret*, begin nov. 1545). In laatstgenoemde brief schrijft Calvijn met betrekking tot Moreau: 'In hac bonorum paucitate utendum est non perfectissimis', om Viret vervolgens te herinneren aan zijn oordeel 'de hominis ingenio, doctrina et dexteritate'. Calvijn geeft toe dat Moreau één ding tegen heeft: de geruchten over hem. Daarom moet Viret eerst nog maar eens overwegen of hij Moreau wel naar voren kan schuiven.

276 *OC*, XXI, c. 355. Champereau werd aangezegd 'de observer lordre de leglise'.

277 Van 1542 tot 1545, toen hij aan de pest overleed, predikant van Genève. Heyer, *l.c.*, p. 469.

278 *Reg. du Conseil*, 29 juni 1545, *OC*, XXI, c. 356. Draillans behoorde staatkundig tot Bern. Maar krachtens rechten die het kapittel van Genève er bezeten had en die overgenomen waren door de 'Seigneurie' van Genève, had deze er verschillende rechten, o.a. dat van de benoeming van geestelijken. *Reg. de la Comp.*, I, p. 73, n. 10.

279 Hij zou tegelijk predikant worden van Vesel dat bij het in Waadtland gelegen Thonon behoorde. *OC*, XXI, c. 356.

280 *Reg. du Conseil*, 17, 20 aug., 8 sept. 1545, *OC*, XXI, c. 359 sqq. De grond: 'actendus qui cest mocque de Dieu et de la Seigneurie'.

281 Men zou het uit de aanbeveling van de predikanten aan de Raad kunnen afleiden: Champereau 'seroyt bien propre' voor Draillans. *OC*, XXI, c. 356.

282 Uit Champereau's gedragingen blijkt dat hij zelf daar weinig behoefte aan gevoeld heeft!

those in office at Calvin's return'²⁸³ (in 1541) uit zijn onmiddellijke nabijheid te verwijderen? Wij weten het niet, maar dat het laatste althans *een* factor is geweest, is zeker niet onwaarschijnlijk.

Na 8 september 1545 was men in Genève van Champereau nog niet af. Eerst zocht hij 'in coetu fratrum' steun voor zijn pogingen in het ambt hersteld te worden. En zowaar, velen waren bereid die steun te geven! Toch kwam er niets van: 'Constanter tamen negavi', schreef Calvijn aan Viret.²⁸⁴

Wel wist Champereau van de Raad van Bern de belofte los te krijgen van een aanstelling in zijn gebied.²⁸⁵ Voor die aanstelling had hij echter een getuigschrift nodig. Hij vroeg dat aan bij de Raad; kennelijk ongeduldig herhaalde hij zijn verzoek enige malen.²⁸⁶ De Raad won het advies van de predikanten in. Dezen maakten tegen afgifte van een gunstig getuigschrift ernstig bezwaar;²⁸⁷ zij overwogen zelf de predikanten van Bern over Champereau te schrijven. De Raad besloot hierop Bern over 'gouvernement [,] conversation et vie' van Champereau in te lichten en óók mee te delen dat hij zèlf ontslag had gevraagd en de dienst had verlaten.²⁸⁸ Reeds in december was Champereau predikant te Gex, in het gebied van Bern!

f. *Aimé Mégret*, afkomstig uit Auxerre, werd in 1542 predikant in Genève en in 1544 vandaar overgeplaatst naar de landgemeente Moëns.²⁸⁹ Eind oktober 1545 zagen de predikanten zich genoodzaakt hem te onderhouden²⁹⁰ vermoedelijk wegens op hem gevallen verdenking van onzedelijk gedrag.²⁹¹ Tegelijkertijd of kort daarna besloten zij het geval over te hevelen naar de Raad. Enigszins diplomatiek schreef Calvijn aan Viret: 'Het zal ons gemakkelijk vallen hem uit te stoten (extrudere). Als wij dit niet zouden doen, zouden wij, vrees ik, een slang aan onze borst koesteren. Wij hebben besloten ons in zoverre te matigen dat niet de indruk wordt gewekt als zouden wij welbewust op zijn afzetting aansturen.'²⁹²

Over de afloop van *déze affaire Mégret* ontbreken ons de gegevens. Maar weldra kondigde zich een nieuwe aan!

283 Walker, *l.c.*, p. 291 f.

284 Omstreeks 13 sept. 1545. *OC*, XII, c. 167 sq.

285 *Reg. du Conseil*, 20 okt. 1545, *OC*, XXI, c. 363, *Calvijn aan Viret*, dec. 1545, *OC*, XII, c. 232: 'quod semper timueram' is gebeurd: de toezegging van een aanstelling door Bern.

286 2 en 20 okt., 3 nov. 1545, *OC*, XXI, c. 362 sqq.

287 Zij hadden Champereau altijd als predikant willen handhaven, maar deze had zich niet als een goed dienaar gedragen, en het is een gewoonte die reeds in de oude kerk bestond, 'que quant ung ministre estoyt depose dung lieu il nestoyt point receu en laultre'. Aldus verklaarden zij tegenover de Raad: *Reg. du Conseil*, 26 okt. 1545, *OC*, XXI, c. 363.

288 In dezelfde zitting van 26 okt. 1545.

289 Heyer, *l.c.*, p. 489.

290 Vgl. *Calvijn aan Viret*, 26 okt. 1545, *OC*, XII, c. 195: 'Macrinum [Mégret] eius [van Champereau] sodalem aggrediemur die Veneris'.

291 Vgl. Schwarz, *Briefe*, I, S. 229.

292 *Calvijn aan Viret*, 7 nov. 1545, *OC*, XII, c. 210.

11 januari 1546 werd Mégret met nog twee andere predikanten,²⁹³ die echter standplaatsen hadden buiten stad en land van Genève, door de kerkeraad aangebracht bij de Raad: zij zouden zich geheel naakt (nud a nud) in gezelschap van twee vrouwen in de badhuizen hebben opgehouden²⁹⁴ en, aldus werd er in de raadszitting van 1 februari nog aan toegevoegd, bij die gelegenheid onder elkaar onbeschaamde dingen hebben gedaan en gezegd. Bovendien werd Mégret in die raadszitting ongehoorzaamheid aan de kerkeraad ten laste gelegd: hij was voor deze op een eerste oproep niet verschenen.²⁹⁵

In feite werd Mégret aanstonds al als van zijn ambt vervallen beschouwd: de Raad besloot immers met Calvin en de andere predikanten in overleg te treden over de verkiezing van een andere predikant.²⁹⁶ De formele ontzetting uit het ambt volgde enige tijd later. Daarvóór ondernamen de predikanten Poupin en De Ecclesia nog een vergeefse poging Mégret bij de Raad van het hem ten laste gelegde te zuiveren.²⁹⁷ Op 23 maart riep de Raad de predikanten, óók Mégret, voor zich en na geconstateerd te hebben dat laatstgenoemde zich van de onbeschaamdheden waarvan hij beschuldigd werd, niet had kunnen zuiveren, besloot hij hem uit zijn ambt te ontslaan.²⁹⁸

3 mei daaropvolgend werd de afzetting officieel bevestigd. Daarbij werden als gronden genoemd dat Mégret geweigerd had in Genthod te preken, zijn ambtsplichten verwaarloosd had, omgang gehad had met slecht bekend staande lieden en in de badhuizen aangetroffen was met verdachte vrouwen.²⁹⁹

Ook Mégret vertrok naar het gebied van Bern; hij zag in 1549 kans weer predikant te worden, te Ville-la-Grand.³⁰⁰ Het ergerde Calvin buitengemeen dat lieden als Champereau en Mégret door Bern zo goed opgenomen werden.³⁰¹

293 Eén van deze twee was de nieuwbakken predikant van Gex Champereau! Overigens kunnen die twee hier buiten beschouwing blijven. Op verzoek van het 'consistoire' van Ternier werden door de Raad over hen inlichtingen verschaft. *Reg. du Conseil*, 18 jan. 1546, OC, XXI, c. 368.

294 OC, XXI, c. 367 (*Reg. du Conseil*).

295 Hij 'a este desobeysant quant il a este demande aut consistoire la premiere foys'. OC, XXI, c. 369. Of Mégret op een tweede oproep wel was verschenen, is niet geheel duidelijk, al doen deze woorden dit wel vermoeden.

296 'en son lieu'. *Reg. du Conseil*, 1 febr. 1546, OC, XXI, c. 369.

297 *Reg. du Conseil*, 19 maart 1546, OC, XXI, c. 375. Hun pleidooi gold ook de predikant De la Mare.

298 'qui soyt demys de son ministere'. *Reg. du Conseil*, 23 maart 1546, OC, XXI, c. 375.

299 OC, XXI, c. 380 (3 mei 1546).

300 Heyer, *l.c.*, p. 489.

301 Ook De la Mare over wie aanstonds, en De Ecclesia (blz. 309). Vgl. *Calvin aan Naegeli*, 12 jan. 1547, OC, XII, c. 469 et n. 4; *Calvin aan Viret*, 14 dec. 1546, OC, XII, c. 445 et n. 3; *Calvin aan Haller*, 14 maart 1549, OC, XIII, c. 220. Vooral de classis Gex nam tegenover de in Genève ontslagen predikanten een welwillende houding aan. OC, XIII, c. 219.

g. *Henri-Philippe de la Mare*, fransman van afkomst, was in 1536 predikant van Genève geworden en bleef dat ook toen Calvijn en Farel in 1538 uit de stad werden verbannen. In 1543 werd hij overgeplaatst naar de landgemeente Jussy waar hij vroeger al meermalen voorgegaan was.³⁰²

In het begin van 1546 compromitteerde hij zich door, meer heimelijk dan openbaar, partij te kiezen voor de speelkaartenfabrikant Pierre Ameaux wiens proces³⁰³ de gemoederen in Genève toen zeer bezig hield. Calvijns lijfarts Benoît Textor diende 11 maart bij de Raad een verklaring in, waarin stond dat De la Mare tot de aanhangers van Ameaux behoorde en zich in negatieve zin over Calvijn had uitgelaten. De Raad besloot hierop De la Mare als hij in de stad kwam, aan een verhoor te onderwerpen.³⁰⁴ Enige dagen later veranderde hij echter van houding: behalve dat aan kerkeraad en predikanten gelast werd in een gezamenlijke vergadering na te gaan wat er waar was van de bewering van Ameaux dat Calvijn valse leer zou hebben gepredikt, werd een bevel tot inhechtenisneming van De la Mare uitgevaardigd.³⁰⁵

Op de vergadering van de kerkeraad en de predikanten, twee dagen later, schitterde De la Mare door afwezigheid,³⁰⁶ zodat zijn mening over Calvijns leer niet kon worden gehoord. Diezelfde dag nog werd hij gevangen gezet.

Het proces tegen hem bleef lang slepen.³⁰⁷ Op 15 april hoorde de Raad eerst hem, en daarna in zijn aanwezigheid de andere predikanten.³⁰⁸ De la Mare trok aanvankelijk zijn eerder afgelegde bekentenissen in, maar kwam daar goeddeels op terug, toen hem duidelijk gemaakt werd dat hij daarmee de raadssecretaris Béguin en Calvijn heette te liegen. Dat Calvijn jegens hem kwade gevoelens koesterde, bleef hij echter volhouden. De Raad besloot hierop hem uit zijn ambt te ontzetten.³⁰⁹ De opmerking die hij toen nog maakte, nl. dat hij niet wenste dat Calvijn zijn rechter was — volgens de opsteller van het raadsverslag een uitlating die er geheel naast was³¹⁰ — kwam hem op een extra straf van drie dagen gevang te staan.³¹¹ Eind mei werd het ontslag bevestigd; omdat De la

302 Heyer, *l.c.*, p. 449.

303 Ameaux werd ervan beschuldigd gezegd te hebben dat Calvijn een 'meschant homme' was en niet meer dan een picardiër en dat hij 'faulce doctrine' preekte. *Reg. du Conseil*, 27 jan. 1546, *OC*, XXI, c. 368.

304 *Reg. du Conseil*, 11 maart 1546, *OC*, XXI, c. 373 sq.

305 *Reg. du Conseil*, 15 maart 1546, *OC*, XXI, c. 374.

306 Afwezig waren ook Mégret, evengoed uitgenodigd als De la Mare, en enkele dorpspredikanten die niet opgeroepen waren. *Reg. du Conseil*, 17 maart 1546, *OC*, XXI, c. 374 sq.

307 Mededeling van de uitgevers van de *OC* onder 17 maart 1546. *OC*, XXI, c. 375.

308 Over deze raadszitting: *OC*, XXI, c. 378.

309 De afzetting geschiedde met volledige instemming van de predikanten. Calvijn schreef (in een tussen 15 en 20 april te dateren brief aan Viret): 'Henrichus abdicatus fuit nobis consentientibus: illic altercatio incidit non illepidā'. *OC*, XII, c. 335.

310 In het verslag van de zitting schreef hij tussen haakjes: '(ce que il nest pas)'.
311 De la Mare werd deswege veroordeeld 'a retorne tenyr prison 3 jours et si na de quoy poye les despens que la seigneurie le poye'. Dit laatste zal wel zien op de kosten van het proces. De uitgevers van de *OC* tekenen hierbij nog aan dat de predikanten voor

Mare al zo lang gedetineerd was geweest, werd van verdere straf afgezien.³¹²

Hoe fel Calvijn en De la Mare in de raadszitting van 15 april tegenover elkaar stonden, blijkt wel uit een brief van eerstgenoemde aan Viret.³¹³ Deze schreef daarin dat De la Mare had toegegeven dat wat door de getuigen op schrift was gesteld, de waarheid was. Toch nam hij — zo vervolgde hij — de toevlucht tot het woord: 'tegen een ouderling zult gij geen aanklacht toelaten, tenzij onder twee of drie getuigen' [1 Tim. 5 : 19]. Waarop Calvijn hem vroeg: 'Wie heeft gezegd: 'Uit uw eigen mond zal ik u oordelen, slechte slaaf' [Luk. 19 : 22]? Later had De la Mare nog gezegd dat hij het hard vond onder druk te worden gezet door iemand die hem eigenlijk had moeten verdedigen. Waarop Calvijn hem de vraag stelde, krachtens welk recht hij verplicht was zijn kwalijke zaak te verdedigen en voorts verklaarde dat hij zich nooit met een eed aan de partij van de 'Francillons' verbonden had.³¹⁴ In de wijze waarop de zaak afgelopen was, zag hij — aldus nog steeds dezelfde brief — twee voordelen gelegen: in de eerste plaats zou thans wel duidelijk zijn, nu zelfs de voornaamsten niet ontzien werden, dat niemand ongestraft kon zondigen, en in de tweede plaats dat hij, Calvijn, zijn vrienden volstrekt niet begunstigde boven anderen.

Ook De la Mare vertrok naar het gebied van Bern en werd er later weer predikant.³¹⁵

h. *Jean Ferron*, afkomstig uit Poitiers, was in 1544 te Genève predikant geworden.³¹⁶ Het drama dat in 1549 tot zijn afzetting leidde en precies een half jaar in beslag nam, was er een in twee bedrijven.

Het eerste begon op 5 maart 1549 toen twee dienstboden van Ferron bij de Raad een aanklacht tegen hem indienden wegens oneerbare woorden, handelingen en voorstellen. De Raad stelde een onderzoek in, lichte tegelijkertijd Calvijn in en vroeg diens advies. Tien dagen later trok Ferron uit een en ander zijn conclusie: hij vroeg zijn ambt te mogen neerleggen. Maar tegen het eind van de maand kwam hij daarop terug en vroeg hij om een gerechtelijk onderzoek.³¹⁷

Vrijdag 12 april delibereerden de predikanten tijdens de 'censura fratrum'

De la Mare tussenbeide kwamen zodat hem zes daalders werden gegeven. — Calvijn schreef aan Viret (in de in aant. 309 reeds aangehaalde brief) dat De la Mare tegelijk met zijn afzetting in de kerker gezet werd, 'unde tamen triduo post fuit liberatus'. *OC*, XIII, c. 335.

312 *OC*, XXI, c. 375 (onder 17 maart 1546).

313 Dezelfde als geciteerd in aant. 309 en 311. *OC*, XII, c. 335 sq.

314 Niet ten onrechte spreekt Schwarz, *a.a.O.*, I, S. 242, van de ironie in deze zin. Calvijns tegenstanders verweten hem telkens de 'Francillons', dwz. de geïmmigreerde fransen voor te trekken. Ziedaar, hoe onjuist was die beschuldiging: De la Mare was óók een fransman!

315 Heyer, *l.c.*, p. 449.

316 Heyer, *l.c.*, p. 463.

317 *Reg. du Conseil*, 5, 15, 22 en 29 maart 1549, *OC*, XXI, c. 447 sqq. Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 58, n. 4. — Kwam Ferron op zijn eerste verzoek terug omdat hij goede reden had te vermoeden dat het bewijs van zijn schuld moeilijk was te leveren?

langdurig over Ferron.³¹⁸ Enerzijds moesten zij constateren dat zijn zaak gediend had voor de 'lieutenant' en 'Messieurs' en dat daarbij geen afdoend bewijs voor zijn schuld aan het licht gekomen was; 'Messieurs' hadden hem van rechtsvervolging moeten ontslaan, hem daarbij slechts de vermaning meegevend zich behoorlijk te gedragen. Anderzijds hadden de geruchten over Ferron zowel in de stad als daarbuiten veel aanstoot gegeven; verscheiden mensen gingen bij hem niet meer naar de kerk. Men kwam tot de slotsom dat overplaatsing van Ferron naar een gemeente buiten de stad de beste oplossing zou zijn. Men zou hem dit meedelen en daarna in overleg treden met de Raad.

Ferron accepteerde de oplossing van de broeders niet. Hij liet zich ertoe verleiden hun allerlei lelijks naar het hoofd te slingeren waarbij vooral Calvijn het ontgelden moest. Tenslotte liep hij ziedend van toorn weg, waarna de broeders constateerden 'que de nouveau fait nouveau droict' en dat er dus aan het rapport aan de Raad iets zou moeten worden toegevoegd. Zoals het er nu was komen voor te staan, konden zij hem niet voor een broeder houden.

Maandag 15 april kwamen de predikanten opnieuw bijeen,³¹⁹ ook Ferron was aanwezig. Calvijn begon met aan de vergadering de vraag voor te leggen of hij in de laatste zitting zijn bevoegdheid te buiten was gegaan, ja dan neen. Tijdens een bespreking waarbij Ferron en Calvijn buiten stonden, kwamen de broeders tot de conclusie dat Calvijn zijn plicht had gedaan en geheel volgens hun bedoeling had gehandeld en dat Ferron ongelijk had en heel de 'Compagnie' grotelijks had beledigd. Nadat dit aan beiden was meegedeeld, kwam men weer tot de zaak zelf. Farel, als gast aanwezig, stelde voor deze te laten onderzoeken door de kerken van Lausanne en Neuchâtel en zich dan te houden aan wat die zouden adviseren. De broeders konden zich daarin vinden, Ferron echter niet.

De predikanten waren nu gedwongen de zaak aan 'Messieurs' voor te leggen. Zij deden dit in Ferrons aanwezigheid. De Raad gelastte dat deze de plaats zou gaan innemen van Jacques Bernard die predikant was van de dorpsgemeente Satigny, en dat Bernard naar de stad zou komen. Ferron bleef zich verzetten. In de vergadering van de 'Compagnie' van 3 mei³²⁰ smeekte hij de broeders hem toch in Genève te laten; hij wilde dan uit zichzelf zijn ambt wel neerleggen, als men hem maar eervol liet heengaan. Een beraadslaging in zijn afwezigheid leidde tot geen andere conclusie dan dat Ferron zich naar het besluit van 'Messieurs' moest voegen. Toen hem dit werd meegedeeld, antwoordde hij dat hij dit niet kon; zowel de broeders als 'Messieurs' deden hem onrecht.

Men zou denken, de zaken stonden er toen voor Ferron wel wanhopig voor. Maar juist nu ging de Raad zijn gedragslijn ombuigen; een mededeling in de *Registres de la Compagnie* omtrent de raadszitting van 6 juni waarin ook de predikanten aanwezig waren, laat dat duidelijk zien: 'Messieurs' begonnen met te verklaren dat alles wat de predikanten in de zaak Ferron gedaan of ge-

318 *Reg. de la Comp.*, I, p. 58 s.

319 'tous les freres tant des champs comme de la ville' (p. 59).

320 *Vgl. l.c.*, I, p. 59 sq.

zegd hadden, goed geweest was, maar, zo vervolgden zij, zij hadden 'zich de handen niet gebonden' om Ferron in zijn huidige 'estat et lieu' niet te continueren.³²¹ Wat dit in werkelijkheid betekende, vernemen wij uit een brief die Calvijn twee dagen later aan Farel schreef: handhaving van Ferron als predikant in de stad!³²² Hoe erg Calvijn dat ook vond, hij kon er niets aan veranderen. Het eerste bedrijf in het drama Ferron was hiermee ten einde.

Het tweede bedrijf³²³ begon, althans voor de buitenwereld, toen Ferron in de vergadering van de 'Compagnie' van 30 augustus — 'le jour de nos censures' — uit zichzelf³²⁴ de verklaring aflegde dat hij, toen zijn vrouw in Lausanne vertoefde, met zijn dienstbode gestoeid had en haar daarbij enkele malen had aangeraakt. Zijn bedoeling was geweest eens na te gaan of het wel een goed meisje was. Het meisje had zich erover beklaagd en het geval had aanstoot gegeven. Ferron erkende dat de Heer hem wilde vernederen en dat hij ervaren had dat Die sterker was dan hij; hij smeekte de broeders zich hieraan te spiegelen en vroeg hun voorts de zaak tot een oplossing te brengen.

Na enig beraad besloten de predikanten geen zelfstandig onderzoek in te stellen maar de burgemeester-voorzitter van de kerkeraad en enkele 'assistans' erbij te roepen ten einde hun advies in te winnen en de berechting overeenkomstig de bepalingen van de kerkorde³²⁵ te doen verlopen. De burgemeester-voorzitter lichtte de Kleine Raad in, die de zaak onmiddellijk gerechtelijk aanpakte. In een raadszitting waarin als vertegenwoordigers van de predikanten aanwezig waren Calvijn, Poupin en Bernard, deed Ferron hetzelfde verhaal als in de predikantenvergadering. In afwachting van een nader onderzoek werd hij door de Raad aanstonds geschorst;³²⁶ de bedoeling was de aanstoot die het geval geven zou, zo veel mogelijk te beperken, te meer daar de volgende dag het avondmaal zou worden bediend.

321 *L.c.*, I, p. 60.

322 *Calvijn aan Farel*, 8 juni 1549, *OC*, XIII, c. 294. Calvijn schrijft dat hij Farel niets nieuws heeft te berichten want dat zal hem wel niet als een nieuwtje voorkomen dat Ferron 'locum suum retinuit adiutus improborum patricionio'. Met die 'improbi' zal Calvijn wel in de eerste plaats de Kleine Raad bedoeld hebben die dat jaar 'strongly anti-Calvin' was: Ami Perrin was eerste burgemeester! (Monter, *l.c.*, p. 133; *Reg. de la Comp.*, I, p. 57, n. 1 et 2.) Maar wellicht ook enkele predikanten, bv. De Ecclesia. Vgl. de mededeling van de uitgevers van de *OC* onder 7 juni 1549: 'Affaire Ferron. On recommande aux ministres de se[!] reconcilier. De même à l'égard de Ecclesia qu'on écarte des congrégations'. *OC*, XXI, c. 453.

Natuurlijk had Ferron de Raad wel iets moeten beloven. Maar, schreef Calvijn aan Farel, zijn beloften zijn mij net zo veel waard als die van mijn 'acerrimum hostem'.

323 De gegevens vindt men vooral in *Reg. de la Comp.*, I, p. 60 s. 1 sept. schreef Calvijn aan Farel dat het 'vulnus Ferronii renovatum' was. *OC*, XIII, c. 373.

324 'de sa bonne vouldonté'. Ferron zal in dit geval weinig heil in ontkennen hebben gezien.

325 'selon l'ordre ecclesiastique'.

326 'Parquoy Messieurs entendu le fait par sa bouche le suspendirent du ministere, ...' (p. 60).

Donderdag 5 september werd Ferron in de Raad geconfronteerd met het meisje dat de klacht tegen hem ingediend had en dat hem nu van nog meer oneerbare taal beschuldigde. Ferron kon zich er niet meer uitredde en, gelet op zijn hardnekkigheid, werd hij door de Raad afgezet met verlies van salaris.³²⁷ Een verzoek om goede getuigschriften en enige onderstand dat hij prompt indiende, werd afgewezen.

De volgende dag vervoegde Ferron zich bij de broeders toen dezen hun gewone wekelijkse vergadering hielden.³²⁸ Hij zei graag in leer en liefde met hen verenigd te willen blijven. Hij had er ook wel over gedacht naar Frankrijk te gaan. Welke raad gaven de broeders hem? Het antwoordt luidde: wij kunnen u geen raad geven; toen u met ons verenigd was, luisterde u niet naar ons, wij kunnen niet geloven dat u dat wel zult doen, nu u van ons gescheiden bent. U spreekt met twee tongen — zo werd er nog aan toegevoegd — want enkele dingen die u eerst voor de broeders zus gezegd hebt, hebt u naderhand zó gezegd. Ook werden hem nog de praatjes voorgehouden die hij en zijn vrouw in de stad hadden verspreid.

Ferron, de hopeloosheid van zijn geval inziende, stond op om heen te gaan. Toen hij drie, vier stappen gedaan had, keerde hij zich weer om en vroeg de broeders hem tenminste de een of andere aanbevelingsbrief te geven. Na enig overleg zeiden zij hem dat dit hun niet mogelijk was.

Hiermee was de zaak ten einde. Wij weten niet wat er verder van Ferron geworden is. Maar hij zal ongetwijfeld Genève hebben verlaten.³²⁹

i. *Philippe de Ecclesia*, afkomstig uit het bisdom Fiezon, was in 1542 predikant te Genève geworden; in 1544 werd hij overgeplaatst naar de dorpsgemeente Vandoeuvres.³³⁰ Hij heeft zowel zijn collega's als de stadsraad niet weinig moeite bezorgd, eerst in 1548, toen in 1549, vervolgens in 1551 en ten slotte in 1552-53. De laatste reeks moeilijkheden liep uit op zijn afzetting.

1548. — De eerste kwestie speelde zich geheel af in de burgerlijke rechtsfeer. Eind april 1548 leidde de 'châtelain' een boer voor de Raad die De Ecclesia ervan beschuldigde zijn knecht een kapoen afgeperst te hebben onder bedreiging van hem anders voor de kerkeraad te laten verschijnen. De Ecclesia ontkende en de getuigen die daarna werden opgeroepen, spraken elkaar tegen. De zaak liep toen snel af en zo goed als De Ecclesia maar had kunnen wensen: de 'châtelain' kreeg een reprimande vanwege zijn overhaaste aangifte: hij moest De Ecclesia voor een rechtschapen man houden.³³¹

327 *Reg. du Conseil*, 5 sept. 1549, OC, XXI, c. 455: hij deed 'demi-aveux et attendu sa pertinacité est resoluz qui soyt demys de son ministere le cassant de tous gages'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 60: 'Messieurs le deposerent du ministere'.

328 *Reg. de la Comp.*, I, p. 60 s.

329 *L.c.*, I, p. 61, n. 1.

330 Heyer, *l.c.*, p. 499. Hij werd ook wel Philippe Osias genoemd.

331 *Reg. du Conseil*, 26 en 30 april, 1 mei 1548, OC, XXI, c. 425.

1549. — Het begin van de moeilijkheden in 1549 werd al beschreven: het speelde zich af in de vergadering van de predikanten van vrijdag 15 februari.³³²

Hoe liep het verder?³³³

In maart reeds moest De Ecclesia zich voor de vergadering van de predikanten opnieuw verantwoorden. Volgens betrouwbare getuigen was De Ecclesia met kwaadsprekerij over hen en hun leer doorgedaan. Op een paar kleinigheidjes na ontkende hij dit.³³⁴

Besloten werd de zaak breder te bespreken in een vergadering waartoe alle predikanten van stad en land zouden worden opgeroepen. In die vergadering werd, terwijl De Ecclesia buitenstond, eenstemmig geconstateerd dat hij zèlf bekendheid gegeven had aan wat hij zelf een maand tevoren gevraagd had te willen stilhouden. Daar destijds afgesproken was dat degene die dit deed voor eerloos en meinedig moest worden gehouden, sprak men uit dat De Ecclesia dus als een zodanige diende te worden beschouwd. Omdat hij zich bovendien tegen elk vermaan verzette en bleef vasthouden aan de valse leer waarover hij onderhouden was, concludeerden de broeders dat hij het predikantschap niet meer waardig was en de 'Compagnie' dus van hem moest worden gezuiverd.

26 maart verschenen zij voor de Raad om deze dit mee te delen.³³⁵ De Ecclesia was niet aanwezig, zodat de Raad zich pas twee dagen later nader met de zaak kon inlaten.³³⁶ Calvijn bracht toen opnieuw verschillende beschuldigingen tegen De Ecclesia naar voren 'tant de sa vie que de sa doctrine'.

In plaats van op te houden met 'propos faulx et heretiques' was De Ecclesia daarmee doorgedaan; naar vermaan luisterde hij niet; eens was hij opgeroepen om zich in de vergadering van de predikanten te verantwoorden maar niet verschenen; een paar maal had hij in de 'congrégation' een propositie in het grieks willen houden; hij had paapse leugentaal gesproken en bij elke propositie ging hij in tegen de tekst van de Heilige Schrift. Hij had beweerd dat Christus meer dan eenmaal had moeten lijden; de gedachte dat God dit lijden moest goedkeuren, wees hij af, ook dat God naar zijn godheid de

332 Zie blz. 286.

333 Zie hiervoor *Reg. de la Comp.*, I, p. 56 ss. (volgens p. 56, n. 1, vormen de *Reg. de la Comp.* voor deze zaak 'beaucoup la meilleure source'); *Reg. du Conseil*, 25 [moet zijn: 26], 28 maart, 1, 5 en 12 april 1549, *OC*, XXI, c. 448—451.

De moeilijkheden in 1549 vielen ten dele samen met die betreffende Ferron. Over het anti-calvijnsse stadsbestuur van dat jaar, zie blz. 301, aant. 322.

334 'Il nya le tout, confessant neantmoins quelques appartenances, qu'il pensoit ne luy prejudicier point'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 56.

335 *Reg. du Conseil*, 25 [moet zijn:] 26 maart 1549, *OC*, XXI, c. 448. De eis in de vergadering van de predikanten had geluid 'que la Compagnie en [van De Ecclesia] devoit estre purgee'; in het verslag van de zitting van de Raad lezen wij: 'requerant [Calvijn namens de predikanten] en volloyer purge leglise'. Het kwam op hetzelfde neer.

336 *OC*, XXI, c. 448. Weer waren Calvijn en de andere predikanten present, ditmaal ook De Ecclesia.

bron van ons heil is³³⁷ en dat Jezus Christus altijd aan de rechterhand van God zijn Vader geweest is.

Opnieuw verzochten de predikanten daarom aan de Raad de kerk van hem te zuiveren en hem uit de bediening te ontslaan; dan zouden zij weer onder elkaar één zijn in leven en leer.

Volgens de secretaris van de Raad waren de antwoorden die De Ecclesia op de tegen hem ingebrachte beschuldigingen gaf, ten dele wel en ten dele niet bevredigend; De Ecclesia vroeg nog om een afschrift van de bezwaren, dan wilde hij die wel 'point par point' beantwoorden. De aantekeningen die de secretaris van de 'Compagnie' achteraf maakte, luiden wel enigszins anders! Volgens deze ontkende De Ecclesia alles; alles wat Calvijn had gezegd, noemde hij verzinsels en hij trad zó onbeschaamd op dat de broeders zich zwaar beledigd voelden.

Na het vertrek van de predikanten besloot de Raad op grond van de overweging dat De Ecclesia geen valse leer wilde voorstaan, in de eerste plaats de predikanten op te wekken zich met elkaar te verzoenen, en in de tweede plaats De Ecclesia 'pour a present . . . en son ministre' te laten. Aanstaande dinsdag hoopte men tot een afsluiting van de zaak te kunnen komen.³³⁸

Dat was echter te optimistisch gedacht. Want die dinsdag moest burgemeester Tissot die de oproep tot verzoening aan de predikanten had overgebracht, rapporteren dat de stadspredikanten hem hadden meegedeeld dat een besluit daarover alleen in een vergadering van alle predikanten kon worden genomen; tegelijk hadden zij opnieuw aangedrongen op de afzetting van De Ecclesia, aan hun oude argumenten nog een nieuw toevoegend: hij zou geld hebben geleend tegen woeker.

Temidden van al deze verwikkelingen stierf Calvijns vrouw Idelette van Buren, vrijdag 29 maart,³³⁹ een dag nadat Calvijn in de Raad zijn uitvoerig requisitoir tegen De Ecclesia had uitgesproken. En maandag 1 april rapporteerde burgemeester Tissot over het onderhoud dat hij met Calvijn en de andere stadspredikanten had gehad.

Vrijdag 5 april kwamen de predikanten van stad en land bijeen: zij bleven op het eenmaal door hen ingenomen standpunt staan: De Ecclesia konden zij in hun vergadering niet ontvangen, noch als broeder noch als predikant. Linea recta begaven zij zich naar de zitting van de Raad; daar zetten zij uiteen dat zij hem 'iouxte les edicts passe en petit gran et general conseyl' niet in de kerk

337 'que Dieu est prince de nostre salutz quant a sa divinité'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 56, n. 3.

338 'fere une conclusion'. Men moest immers nog afwachten hoe de predikanten op de opwekking tot verzoening zouden reageren.

339 *OC*, XXI, c. 449.

konden aanvaarden; dit zou onder hen scheiding 'tant en doctrine que en vie' tot gevolg hebben; vandaar dat zij persisteerden bij hun verzoek de kerk van De Ecclesia te zuiveren.³⁴⁰

De Ecclesia verklaarde hierop altijd gehoorzaamheid te hebben betoond; mocht hij [bij de Schriftverklaring] al eens mis zijn geweest, dan zou hij daar graag op terugkomen: men moest hem de bewuste passages maar uitleggen. Aan de censuur had hij altijd willen gehoorzamen, steeds had hij gedaan wat hem opgedragen was.

De Raad maakte hierna bij monde van de eerste burgemeester, Ami Perrin, zijn beslissing bekend: De Ecclesia had zeer gefaald en zich slecht gedragen, maar de Raad wilde hem nog één kans geven. 'Messieurs' stelden hem weer in de bediening en hergaven hem zijn plaats in de 'Compagnie'.³⁴¹ De predikanten werden vermaand hem weer te accepteren en van nu af aan in broederlijke harmonie met elkaar te leven. Zij protesteerden heftig: 'Wij zullen het kwaad dat wij niet kunnen wegnemen, dulden — zeiden zij —, maar wij keuren het geenszins goed en wij verklaren dat als er kwaad uit voortkomt, gij het zijt die u daarover tegenover God en de mensen zult moeten verantwoorden'.³⁴²

Hoe zij hem in hun vergadering van een week later uitsloten van de 'censura fratrum' werd in ander verband reeds verhaald.³⁴³ Toen hij die vergadering verliet, vroeg hij, als het zijn beurt was, weer de propositie te mogen houden, waarop hij ten antwoord kreeg: niet voordat wij u anders hebben gezien.³⁴⁴

1551. — Het schijnt dat De Ecclesia zich na de moeilijkheden van 1549 tamelijk rustig heeft gehouden. Van een nieuwe kwestie vernemen wij pas weer in 1551 en over onwelwillendheid van de zijde van zijn collega's had hij toen bepaald niet te klagen.

Vrijdag 7 augustus 1551 boden de drie gebroeders Faloy, zwagers van De Ecclesia — hij was met hun zuster getrouwd — de 'Compagnie' een stuk aan met verschillende klachten over hem: hij zou zijn vrouw slecht behandelen, hij had voor haar geen huwelijkscontract willen opmaken en zou kwaad spreken over haar vader en andere familieleden.

Een week later kwam de zaak in behandeling. Beide partijen en ook De Ecclesia's vrouw waren aanwezig. Het lukte de predikanten de zaak in der minne te regelen. De vrouw van De Ecclesia had haar broers blijkbaar niet helemaal naar waarheid ingelicht, tenminste: zij kreeg een vermaning vanwege enkele leugens waarop zij betrap was, en vanwege opstandigheid tegenover haar man.

340 Nògmaals verwezen de predikanten naar de wet: 'en volloyer purger leglise et que les esdictz soyent observes'. *OC*, XXI, c. 450.

341 'Messieurs le remettoient au ministere et l'inseroient en ceste compagnie'. *Reg. de la Comp.*, I, p. 57.

342 *Reg. de la Comp.*, I, m. p.

343 Blz. 289 v.

344 *L.c.*, I, p. 58.

Maar De Ecclesia moest beloven het vereiste huwelijkscontract op te maken.³⁴⁵

1552-1553. — Begin juni 1552 begonnen de moeilijkheden die eindigden met De Ecclesia's afzetting.

Maandag 6 juni 1552 dienden de predikanten bij de Raad een aantal beschuldigingen tegen hem in: hij zou een woekerovereenkomst hebben gesloten, met pasen in de preek hebben gezegd dat Jezus Christus zich niet op een bepaalde plaats bevond maar overal, en hij zou de geheimhouding van de predikantenvergadering geschonden hebben. Over een en ander had men hem al in de vergadering van de 'Compagnie' onderhouden.³⁴⁶

De volgende dag stonden de predikanten opnieuw voor de Raad, De Ecclesia was er nu ook. Aan de reeds geuite beschuldigingen werden nog enkele andere toegevoegd.³⁴⁷

De Ecclesia reageerde handig. Hij zei dat Calvijn tijd gehad had om na te denken over wat hij zeggen zou en bovendien goed van memorie was; hij wist van wat er zo even gezegd was tevoren niets af en kon er daarom niet zo gauw behoorlijk op antwoorden. Hij had wel graag wat tijd om zich te bezinnen; kon de Raad hem dat niet toestaan, nu, dan zou hij antwoorden zo goed hij kon. Hij kreeg tijd tot donderdag.

Toen verklaarde hij in de Raad dat hij over 'l'occupation de lieu du corps de christ' niet zo gepreekt had als beweerd was; hij verzocht daarnaar navraag te doen in de parochies. Ook de beschuldiging van de woekerovereenkomst wees hij van de hand. En wat zijn leer betrof, hij hield zich aan 'la refformation de levangille'. Enz. Calvijn ging hier weer uitvoerig op in. Tenslotte besloot de Raad met betrekking tot alle punten nadere informaties in te winnen.³⁴⁸

Naar het schijnt leverde dit nadere onderzoek geen duidelijke resultaten op: De Ecclesia werd van rechtsvervolging ontslagen.³⁴⁹

De verhouding tussen hem en de andere predikanten bleef gespannen.³⁵⁰ Er zou maar weinig hoeven te gebeuren of het conflict, niet opgelost als het was, zou weer in alle hevigheid ontbranden. Dat was het geval in het najaar. Het verloop van de gebeurtenissen³⁵¹ was toen als volgt.

345 *Reg. de la Comp.*, I, p. 76; *OC*, XXI, c. 487.

346 *Reg. du Conseil*, 6 juni 1552, *OC*, XXI, c. 509. In *Reg. de la Comp.*, I, p. 134, wordt nog een beschuldiging genoemd: vertrouwelijke omgang met Bolsec, een beschuldiging die ook wel ineens bij de Raad zal zijn ingediend. Vgl. *Reg. du Conseil*, 9 juni 1552, *OC*, XXI, c. 510; *Reg. de la Comp.*, I, p. 144.

347 *OC*, XXI, c. 509. Eén van de nieuwe beschuldigingen: De Ecclesia zou j.l. vrijdag in de vergadering van de 'Compagnie' geweigerd hebben buiten te gaan staan.

348 *OC*, XXI, c. 509 s.

349 *Reg. de la Comp.*, I, p. 134, n. 1.

350 Vgl. *Reg. du Conseil*, 29 aug. 1552, *OC*, XXI, c. 516: gerapporteerd wordt dat Abel [Poupin] gezegd heeft de kerk van Vandoeuvres niet te zullen gaan visiteren 'a cause de M^e Ph. de Ecclesia'.

351 Onze voornaamste bron daarvoor: *Reg. de la Comp.*, I, p. 144—148, 151 s. Vgl.

14 november 1552: de predikanten onder wie ditmaal ook Farel en Viret, brengen de Raad de beschuldigingen in herinnering, die zij reeds vroeger tegen De Ecclesia ingebracht hebben;³⁵² zij accentueren vooral zijn vriendschappelijke omgang met Bolsec en zijn verdediging van diens leer, hoewel hij die vroeger evengoed als de andere predikanten met zijn handtekening verworpen had. De Ecclesia, ook verschenen, heeft nauwelijks verweer. 'Messieurs le blasmerent et condamnerent' maar vragen de predikanten hem ditmaal nog te pardonneren en in hun 'Compagnie' op te nemen, als hij tenminste om vergeving vraagt en zijn zonde erkent.

18 november: De Ecclesia meldt zich bij de vergadering van de predikanten. Hem wordt meegedeeld dat men niet in voldoende getale aanwezig is en dat daarom zijn zaak uitgesteld is tot de vergadering van over veertien dagen. Tot die vergadering zullen ook de broeders van het land worden opgeroepen.

2 december: De Ecclesia wordt onderhouden over wat hij ten overstaan van 'Messieurs' heeft gezegd. Men kan bij hem niets van berouw bespeuren; daarom wordt zijn zaak verdaagd tot de dag van de algemene censuur.

Dat was 16 december. De Ecclesia wordt onderworpen aan een uitvoerige ondervraging.³⁵³ Na afloop constateren de predikanten dat hij geen berouw heeft getoond 'suyvant l'arrest de nosd. Seigneurs'. Daarom zeggen zij hem aan dat zij hem niet in hun 'compagnie' kunnen aanvaarden; hij moet maar eens nagaan 'en quelle conscience' hij predikant in de kerk kan zijn.

20 december: De Ecclesia dient bij de Raad zijn beklag in: hij beschuldigt de predikanten ervan dat zij hem een nieuw proces wilden aandoen: zij ondervroegen hem en schreven zijn antwoorden op, zij matigden zich het gezag van 'Messieurs' aan.

22 december: de Kleine Raad hoort zowel De Ecclesia als Calvijn. De laatste zegt: 'que nous ne tenions nulle forme de justice', dat de Raad zelf berouw heeft geëist en dat dit niet aanwezig is, dat het opschrijven, zoals De Ecclesia zelf wel weet, gewoonte is.³⁵⁴

23 december: aan de predikanten, voor de Raad geroepen, wordt meegedeeld dat zij zich met De Ecclesia moeten verzoenen. Zij antwoorden: dat kunnen wij

voorts *Reg. du Conseil*, 14 nov., 20, 22, 23 dec. 1552, 2, 9, 20, 23 jan. 1553, *OC*, XXI, c. 526 sq., 529 sq., 532 sqq.

352 'Le procès dudit de Ecclesia dont ci dessus a esté faict mention fut rememoré en brief'. Aldus *Reg. de la Comp.*, I, p. 144. Voor de predikanten was wat er die 14de nov. 1552 gebeurde, eenvoudig de voortzetting of heropening van het proces in juni.

353 De *Reg. de la Comp.*, I, p. 145 s., vermelden tien vragen over diverse onderwerpen.

354 Dat zal echter alleen gewoonte geweest zijn bij zaken waarop het aankwam, want overigens vertonen de *Reg. de la Comp.* nogal wat lacunes. Vgl. blz. 291, aant. 247. Maar, zo betoogde Calvijn die 22ste dec. verder: het opschrijven was 'point chose nouvelle ne inusitee' want de predikanten van Bern doen het ook, hebben het zelfs altijd gedaan. En die leggen bovendien de eed af aan hun 'doyen', iets wat wij niet doen. Calvijn wil maar zeggen: de predikanten hier hebben nog minder te zeggen dan in Bern waar de overheidsinvloed in de kerk zo groot is. *Reg. de la Comp.*, I, p. 146.

niet. De Raad wijst één van de burgemeesters en twee raadsheren, alle drie kerkeradsleden, aan om in een samenspreking met de predikanten de zaak tot oplossing te brengen.

Door verschillende omstandigheden vindt de samenspreking pas plaats op 6 januari 1553.³⁵⁵ Ook De Ecclesia is aanwezig. Als hij gehoord is en buiten is gaan staan, vindt een beraadslaging plaats die uitloopt op een eenstemmige conclusie — ‘tant desd. S^{rs} commis que des ministres’ —, dat De Ecclesia geen fouten erkent en geen enkel teken van berouw toont.³⁵⁶ De predikanten blijven daarom op het standpunt staan dat zij hem niet langer als predikant kunnen beschouwen.

9 januari: De Ecclesia beklagt zich opnieuw bij de Raad: hij heeft alles gedaan ‘pour sa reconsiliation’ en toch blijft hij ‘tousiours reiecte’.³⁵⁷

19 januari: de Raad hoort zowel De Ecclesia als Calvijn. Er opent zich geen uitzicht op verzoening.³⁵⁸

20 januari: de predikanten dienen bij de Raad een uitvoerige acte van beschuldiging in waarin ook namen worden genoemd van personen bij wie navraag kan worden gedaan.³⁵⁹ Kennelijk naar aanleiding van deze acte zegt de Raad tot De Ecclesia reeds aanstonds dat de predikanten toch wel goede redenen hebben gehad ‘de le poursuyvre’.³⁶⁰

23 januari: de Raad stelt naar aanleiding van de acte vast dat De Ecclesia fout is geweest; toch besluit hij te volstaan met hem te vermanen, voor deze ene keer hem nog te pardonneren³⁶¹ en tenslotte over te plaatsen.³⁶² Een laatste poging van de Raad om De Ecclesia te redden!

Het was echter te laat. Maandag 27 januari 1553 besloot de Raad hem af te zetten. Tot pasen kreeg hij gelegenheid om in beroep te gaan.

355 Ze zou eerst diezelfde 23ste dec. ’s middags worden gehouden maar ging toen niet door omdat niet alle drie ouderlingen aanwezig konden zijn. (Wel verzochten de predikanten één van de drie, de burgemeester, de Raad duidelijk te maken, dat De Ecclesia het avondmaal ‘sans scandale’ niet zou kunnen bedienen en dat het daarom beter zou zijn een van de stadspredikanten naar Vandoeuvres te zenden.) Naderhand was uitstel nodig omdat de broeders van het land in verband met hun avondmaalsvieringen en de tengevolge van ijzel onbegaanbare wegen niet konden komen. *Reg. de la Comp.*, I, p. 147.

356 Alweer een bewijs dat de ouderlingen en predikanten elkaar in samensprekingen gewoonlijk vonden. Vgl. blz. 218.

357 *OC*, XXI, c. 533.

358 Ofschoon De Ecclesia zei ‘qu’il se humilia’ en dat hij voortaan zijn weg zou gaan ‘si charitablement qu’il porroit’. Maar... hij had *eerst* naar aanleiding van allerlei door Calvijn tegen hem ingebrachte beschuldigingen gezegd, ‘qu’il ne sen trouvera riens’. *OC*, XXI, c. 534.

359 De ‘Articles présentés à Messieurs contre Philippe de Ecclesia’ zijn afgedrukt in: *Reg. de la Comp.*, I, p. 151 s. Men treft er naast de oude ook enkele nieuwe beschuldigingen in aan. Voor bepaalde beschuldigingen kan navraag worden gedaan bij de zwagers van De Ecclesia, voor andere bij een zekere Jean Bodin.

360 *L.c.*, I, p. 148.

361 ‘et toutteffoys pour ce coup luy soit pardonne’. *OC*, XXI, c. 534.

362 De Ecclesia ging in die zitting zich toch weer verdedigen en lokte daardoor het besluit uit dat men zijn vrouw en zwagers zou horen.

Ondanks het feit dat hij hem afgezet had, bleef de Raad De Ecclesia gunstiger gezind dan de predikanten lief moet zijn geweest. 28 februari vroeg hij om verlenging van de termijn waarbinnen hij in beroep kon gaan en om uitkering van zijn volledige salaris gedurende die tijd. De Raad besloot de Ruim een week later deelde De Ecclesia de Raad mee dat hij niet in beroep zou gaan;³⁶⁴ wel zou hij graag een getuigenschrift ontvangen. De Raad besloot hem dit te geven. Men krijgt sterk de indruk dat de Raad dit besluit nam en uitvoerde, anders dan in de zaak Champereau, geheel achter de rug van de predikanten om.³⁶⁵

Korte tijd later treffen wij De Ecclesia aan als predikant van Grand-Saconnex in het gebied van Bern.³⁶⁶

j. *Jean Fabri*, afkomstig uit het graafschap Nice, was na eerst twee jaar de kerk van Lyon gediend te hebben, in 1549 predikant van Genève geworden.³⁶⁷ Hij moet een man van meer dan gewone kwaliteiten geweest zijn: in het najaar van 1554 zonden de predikanten hem naar Bern om er hun aller beklag te doen over de daar in omloop zijnde beschuldiging dat de in Genève gehuldigde leer kettens zou zijn.³⁶⁸

Het einde van Fabri's loopbaan in Genève kwam in het voorjaar van 1556. Nog in januari was hij met drie andere predikanten gratis³⁶⁹ 'bourgeois' van Genève geworden.³⁷⁰ Maar geen twee maanden later, zaterdag 7 maart, kwam de kerkeraad in buitengewone zitting³⁷¹ bijeen omdat er voor Fabri bijzonder bezwarende geruchten in omloop waren: een vrouw zou haar man gezegd hebben dat Fabri getracht had haar tot ontucht over te halen. Calvijn gewaagde in deze kerkeraadvergadering van 'ung grand scandale'. Fabri, de vrouw en haar man werden verwezen naar de raadszitting van eerstkomende dinsdag. Diezelfde zaterdag nog werd Fabri door twee burgemeesters aangezegd dat hij de volgende dag niet mocht preken.

Dinsdag 9 maart liet de Kleine Raad zich eerst 'suivant l'ordonnance du Consistoire' inlichten door de kerkeraad; dit gebeurde bij monde van Calvijn en ouderling Chicand. Vervolgens werden Fabri en zijn wederpartijders gehoord. Hoewel Fabri de beschuldiging voor het grootste deel ontkende, gaf

363 *OC*, XXI, c. 536.

364 *OC*., XXI, c. 537 (9 maart 1553).

365 Hij vroeg om 'attestations quil a feablement [in alle zwakheid] servy'. In diezelfde zitting van 9 maart werd tot afgifte van het attest besloten, de volgende dag al werd het voorgelezen en naar De Ecclesia verzonden. *OC*, XXI, c. 537.

366 Heyer, *l.c.*, p. 449; *OC*, XXI, c. 540 (9 mei 1553).

367 Heyer, *l.c.*, p. 461.

368 *Reg. de la Comp.*, II, p. 58. Vgl. *Calvijn aan Farel*, 1 nov. 1554, *OC*, XV, c. 298.

369 Omdat zij predikanten waren.

370 *Reg. du Conseil*, 14 jan. 1556, *OC*, XXI, c. 625.

371 'Consistoire extraordinaire'. *Reg. de la Comp.*, II, p. 66. Voor wat er in die zitting en daarna gebeurde, zie, behalve de *Reg. de la Comp.*, II, m. p., *Reg. du Conseil*, 7 en 9 maart 1556, *OC*, XXI, c. 630.

hij toch genoeg toe om hem als het ambt onwaardig te beschouwen. Bij besluit van 'Messieurs' werd hij dan ook afgezet.

Calvijn vond de afzetting van Fabri verdrietig. Dit blijkt uit de brief die hij 17 maart 1556 aan Farel schreef.³⁷² Hij meldde deze eerst het sterven van Poupin.³⁷³ 'dat ons om de waarheid te zeggen niet zo erg in rouw gedompeld heeft, omdat zijn karakter nauwelijks nog te verdragen was', om aldus te vervolgen: 'De afzetting van Fabri is droeviger, omdat die ook onze stand met niet geringe schande bezoedeld heeft en mogelijk in de toekomst nog grote moeilijkheden kan scheppen'.

Ondanks het door hem bedreven kwaad bleef het algemene oordeel in Genève ten aanzien van Fabri mild, milder althans dan bv. ten aanzien van Ferron. Dat ondervond de man toen hij zich zo'n anderhalf jaar later tot de Raad wendde met de mededeling dat enkele heren uit Piëmont hem gevraagd hadden aldaar predikant te worden; hij had er ook de predikanten, Calvijn inbegrepen, over ingelicht; nu vroeg hij de Raad om advies en zo mogelijk om toestemming, want zonder die wilde hij niet gaan. De gevraagde toestemming werd hem gegeven.³⁷⁴ In 1558 werd Fabri predikant in Piëmont.³⁷⁵

§ 16. NADERE BESCHOUWING

Bij nadere beschouwing geven de tien gevallen die in de vorige paragraaf werden beschreven, aanleiding tot het maken van de volgende kanttekeningen.

a. Wij mogen wel aannemen dat in het algemeen gehandeld is overeenkomstig de in aanmerking komende bepalingen van de *Ordonnances ecclésiastiques*. Komt in sommige gevallen daaromtrent enige twijfel op, dan *beginne* men met te bedenken dat meermalen meer dan één 'modus procedendi' mogelijk was.

b. Overigens krijgen wij de indruk dat de overheid ook in gevallen waarin dit niet *expressis verbis* was voorgeschreven³⁷⁶ — men denke aan bepaalde civiele delicten³⁷⁷ — toch de voorkeur gaf aan een handelen na overleg met of na ingewonnen advies van de predikanten, van de 'Compagnie' als geheel of alleen van haar 'modérateur'. Met name tot *afzetting* ging zij liever niet over

372 OC, XV, c. 76.

373 Deze was 5 maart overleden.

374 *Reg. du Conseil*, 28 okt. 1557, OC, XXI, c. 678.

375 Heyer, *l.c.*, p. 461.

376 In *beginsel* zal het in Calvijns tijd wel niet anders zijn geweest dan Beza in 1571 beschreef: „Wat het afzetten van dienaren betreft: is er sprake van zuiver kerkelijke zaken (causae mere Ecclesiasticae), bv. wanneer er een onderzoek naar iemands leer nodig is, dan wordt dat onderzoek door de 'Compagnie' (fratrum collegium) ingesteld. Deze maakt ten behoeve van de Raad een beoordeling op; de Raad zelf spreekt daarna overeenkomstig de wetten de beschuldigde vrij of veroordeelt hem. De berechting van een civiele zaak (causa civilis) wordt geheel aan de overheid overgelaten". *Beza aan Bullinger*, 13 nov. 1571, in: Kingdon, *l.c.*, p. 210.

377 Men denke bv. aan de gevallen Wandart, Moreau. Blz. 292 vv.

dan na het oordeel van de predikanten te hebben ingewonnen.³⁷⁸ In feite is geen enkele predikant tegen de wil van zijn collega's afgezet.

Kan men de zaken op deze wijze beziende zeggen dat de overheid aan de predikanten dikwijls méér gaf dan waartoe zij strikt juridisch verplicht was, dezelfde dingen benaderend van een andere kant kan wel degelijk gesproken worden van een *plicht* der overheid tot raadpleging van de predikanten, zéker wanneer het aanging op een schorsing of een afzetting.³⁷⁹ Immers: als de *aanstelling* niet mocht geschieden zonder overleg met de predikanten, sprak het vanzelf dat ook de *schorsing* en de *afzetting* niet zonder zulk overleg plaats mochten vinden.

En evenmin de *overplaatsing*. In 1552 liet de Raad de stadspredikant François Bourgoing weten dat hij overgeplaatst was naar Jussy.³⁸⁰ Bourgoing deelde dit mee aan de 'Compagnie' die hierop bij de Raad protesteerde. Bourgoing deed het voorkomen alsof dit voor hem een zeer principiële zaak was.³⁸¹ Hij zei tegen zijn collega's dat hij zonder 'la vocation legitime selon l'ordre ecclesiastique' zijn ambt niet kon uitoefenen. Als hij niet met hùn toestemming naar Jussy kon gaan, kon hij zich niet als gezonden beschouwen en zou hij zijn ambt moeten neerleggen. Toen de Raad bij zijn besluit persisteerde, zetten de broeders de zaak minder op scherp dan Bourgoing had gedaan: zeker, deze had goede redenen om zijn ambt neer te leggen, maar voor het ogenblik zou het toch beter zijn als hij voor de uitgeoefende dwang zwichtte, al keurde geen van de broeders die goed. Bourgoing ging naar Jussy.³⁸²

Lang bleef hij daar echter niet. Reeds in juli van het volgende jaar deelde de Raad hem mee dat hij weer naar de stad moest terugkeren. 'Sans nous appeller, et sans nous en rien communicuer', lezen wij in de *Registres de la Compagnie*.³⁸³ Dus protesteerden ook nu de predikanten.³⁸⁴ Maar weer tevergeefs. Hun restte niets anders dan in de Raad uit te spreken dat, hoewel zij zich 'par tolerance' bij de overplaatsing zouden neerleggen, zij er niet mee konden instemmen en haar niet konden goedkeuren.

Maar ook het omgekeerde kon gebeuren! Zo werd in 1545 Pierre Ninaux door de predikanten van de stad overgeplaatst naar het land, zonder verkregen toestemming van de 'Seigneurie'. Deze protesteerde toen van haar kant en hield de predikanten voor 'que plus il ne procedent ainsin'.³⁸⁵

378 De enige uitzondering schijnt hier de afzetting van Baud te zijn. Maar vermoedelijk hebben de predikanten tegen de toen toegepaste handelwijze dan ook geprotesteerd. Blz. 293.

379 Gevallen van schorsingen: Ferron en Fabri. Blz. 301, 309. Nog een geval: Trepereau. Blz. 316.

380 *Reg. de la Comp.*, I, p. 133 s.

381 Bergier merkt in *Reg. de la Comp.*, I, p. 133, n. 2, juist met betrekking tot de Raad op: 'sans doute s'agit-il d'une attitude de principe, qui reflète l'état de tension existant à Genève entre les partisans de Calvin... et les défenseurs de la tradition genevoise'. Dat zal ongetwijfeld óók waar geweest zijn.

382 Eind april of mei 1552.

383 *Reg. de la Comp.*, II, p. 1.

384 Merkwaardig, ditmaal Bourgoing zelf niet! Integendeel, de terugplaatsing geschiedde op zijn eigen dringend verzoek aan... 'Messieurs'! *L.c.*, I, p. 160.

385 *Reg. du Conseil*, 29 juni 1545. *OC*, XXI, c. 356.

c. Het aandeel van de kerkeraad in de tuchtoefening over de predikanten en van afzonderlijke ouderlingen blijkt in de beschreven gevallen nog geringer dan waarop wij, met Calvijns denkbeelden en kerkordelijke bepalingen daaromtrent in de herinnering, al waren voorbereid.

Slechts één keer vernemen wij dat de predikanten het advies inwonen van enige ouderlingen (Ferron, augustus 1549).³⁸⁶ Eveneens één keer dat de Raad drie ouderlingen aanwees om te pogen de 'Compagnie' tot zijn gevoelen te bekeren (De Ecclesia 1552).³⁸⁷

Ook van een aandeel van de kerkeraad in de tuchtoefening is slechts zelden sprake (Mégret 1546, Fabri).³⁸⁸ En dan is het nog een bescheiden aandeel. Niet eenmaal vernemen wij dat de kerkeraad besloot een predikant te excommuniceren. Op zichzelf behoeft dat nog niet te betekenen dat dit ook nooit gebeurd is, al is de *volstrektheid* van dit stilzwijgen wel veelzeggend. Het is echter ook mogelijk dat de excommunicatie geacht werd in de afzetting begrepen te zijn.

Grond voor die laatste onderstelling kan worden ontleend aan de brief die Calvijn op 26 februari 1559 schreef aan Menso Poppius.³⁸⁹ Poppius had hem o.a. de vraag voorgelegd of 'indocti pastores', die ook te lui zijn om zichzelf wat meer kennis bij te brengen, alsmede predikanten die door hun onreine leven de kerk Gods bezoedelen, moeten worden geëxcommuniceerd, dan wel, als de overheid hen oogluikend hun gang laat gaan, kunnen worden getolereerd.³⁹⁰ Calvijn antwoordt daarop als volgt: wanneer gij de middelen die aan de uiterste strengheid (*extremam severitatem*) moeten voorafgaan tevergeefs toegepast hebt, moet er een beraadslaging plaats vinden in een bijeenkomst waarin behalve de predikanten ook diegenen aanwezig zijn die door de vorst belast zijn met de zorg voor de kerk (*ecclesiae cura*).³⁹¹

Is het gemeenschappelijk gevoelen dat er nog enige hoop is op verbetering, dan moet men nog even afwachten. Treedt echter in plaats daarvan verharding op, dan moet aan diegenen die tot het uitoefenen van de tucht bevoegd zijn,³⁹² gevraagd worden in overleg met u te besluiten enkelen van hen af te zetten en daardoor de anderen schrik aan te jagen. [Men lette erop: Calvijn adviseert niet te vragen om hun excommunicatie, maar om hun *afzetting* (*abdicationem*)!]

Kan men ook dat niet bereiken, dan blijft er volgens Calvijn maar één ding

386 Blz. 301. Dit lijkt een gebruik maken van de mogelijkheid aangegeven in de *Ord. eccl.*, OS, II, p. 332, 28 sq.

387 Vgl. blz. 308.

388 Vgl. blz. 297, 309. Vgl. het dreigement van de 'Compagnie' gericht tot De Ecclesia, dat zijn zaak, als hij geen blijk gaf van gehoorzaamheid, voor de kerkeraad zou worden gebracht. Blz. 286.

389 Misschien ook aan Calvijns uitspraak in de brief aan Olevianus van 25 nov. 1560, geciteerd blz. 254, aant. 29.

390 *OC*, XVII, c. 451 sq.: 'sintne excommunicandi: an . . . tolerandi sint'.

391 Op de kerkelijke en politieke verhoudingen die hier (en in het vervolg) verondersteld worden — het zijn die van Oost-Friesland; Poppius was predikant van het in dat graafschap gelegen Manslagt — behoeft in dit verband niet te worden ingegaan.

392 'disciplinae praefecti, quibus autoritas data erit'.

over: gij verklaart geen enkele band (nullam coniunctionem) met dezulken te kunnen hebben. [D.w.z.: is *afzetting* vanwege de overheid — het éérste waarnaar men volgens Calvijn moet streven — niet te bereiken, dan moet tot *excommunicatie* vanwege de kerk worden overgegaan. Dat in de laatst geciteerde woorden inderdaad op de excommunicatie wordt gedoeld blijkt uit wat Calvijn daar aanstonds op laat volgen:]

„Deze ‘excommunicatio’ zal misschien de overheid uit haar houding van nietsdoen opwekken en in elk geval uw eigen geweten tot rust brengen, gij hebt dan immers uw plicht gedaan”. [M.a.w.: als de overheid tot afzetting overgaat, behoeft de kerk niet te excommuniceren. Gaat de overheid daar echter niet toe over, dan is het beste middel om haar daartoe alsnog te bewegen: de excommunicatie. Hier schijnt toch inderdaad de excommunicatie in de abdicatie te worden ingesloten. Bovendien krijgt men de indruk dat het Calvijn meer om de abdicatie dan om de excommunicatie begonnen was.]

d. Van toepassing van de ‘communis disciplina’ op de predikanten is in de tien gevallen die wij beschreven, nauwelijks sprake. Vandaar dat het geen zin heeft de vraag te stellen naar de verhouding van déze tuchtoefening over hen en de speciale.

e. De twee colleges die in de tucht over de predikanten het meest op de voorgrond treden, zijn de Raad en de ‘Compagnie’.

Soms begon een zaak bij de Raad die er vervolgens de ‘Compagnie’ in kende (Champereau, De la Mare, Ferron eerste halfjaar 1549),³⁹³ soms begon ze bij de ‘Compagnie’ die haar dan aanhangig maakte bij de Raad (Mégret 1545, Ferron augustus 1549, De Ecclesia 1549, 1552),³⁹⁴ een enkele maal kreeg de kerkeraad het eerst met een geval te maken; ook deze legde het dan voor aan de Raad (Mégret 1546, Fabri).³⁹⁵

In het algemeen hebben de Raad en de ‘Compagnie’ ernaar gestreefd elkaars bevoegdheden op elkaar af te stemmen en althans een besluit tot afzetting te nemen in onderlinge overeenstemming.

Slechts een enkele maal weerstond de Raad de duidelijke wens van de ‘Compagnie’ om een predikant af te zetten (De Ecclesia 1549),³⁹⁶ soms moest hij zich, min of meer contre-coeur, naar die wens voegen (De Ecclesia 1553).³⁹⁷

f. Maatregelen van schorsing en afzetting werden genomen zònder er de gemeente in te kennen.³⁹⁸

393 Vgl. blz. 295, 298 v.

394 Vgl. blz. 296, 301, 303, 306.

395 Vgl. blz. 297, 309.

396 Vgl. blz. 305. In 1549 trotseerde de Raad de wens van de ‘Compagnie’ om Ferron over te plaatsen van de stad naar het land.

397 Vgl. blz. 308.

398 Vgl. de uitspraak van Beza in zijn brief aan Bullinger van 13 nov. 1571, in Kingdon, *l.c.*, p. 210: ‘Causae vero abrogationis, populo, nisi expediat, non significantur’. Vgl. voor de betekenis van ‘significantur’ de vertaling van Bouvier, *Bullinger*, p. 400, n. 1: ‘A moins d’utilité, les cas de destitution ne sont pas soumis au peuple’.

Het enige waarmee de kerkleden de predikanten konden treffen, was: niet bij hen in de kerk komen. Vgl. blz. 300 (Ferron). In de *Reg. du Conseil*, 24 aug. 1545, is sprake

g. Grond voor afzetting was meestal morele zonde of verzaking van de ambtelijke plichten, slechts in een enkel geval speelden ook afwijkingen in de leer een rol (De Ecclesia 1549, 1552-53).³⁹⁹

h. Een van de gevolgen van afzetting was dat de gewezen predikanten moesten uitzien naar een andere betrekking. In dit verband dient enige aandacht te worden geschonken aan de *getuigschriften* waar sommigen van hen om vroegen. Het meest waardevol was natuurlijk een getuigschrift waar zowel de Raad als de 'Compagnie' achter stond. Dat moest men aanvragen bij de Raad die het al dan niet afgaf na overleg met de 'Compagnie', welk overleg mede de inhoud ervan bepaalde. Die weg bewandelde Champereau;⁴⁰⁰ het eind schijnt echter geweest te zijn dat hij geen getuigschrift kreeg en er een niet zo welwillende brief over hem uitging naar Bern.⁴⁰¹

Ferron vroeg eerst een getuigschrift aan de Raad, toen die hem dat weigerde, vervolgens, maar eveneens tevergeefs, aan de 'Compagnie'.⁴⁰²

De Ecclesia vroeg de Raad om een attestatie en kreeg die ook, maar de Raad pleegde er, zeer waarschijnlijk in dit geval opzettelijk, geen overleg over met de 'Compagnie';⁴⁰³ anders zou er op hem ongetwijfeld pressie uitgeoefend zijn aan De Ecclesia *of* helemaal geen *of* een minder gunstig getuigschrift af te geven.

Samenvattend: het weigeren van een aanbevelingsbrief of het verzenden van een minder gunstig getuigschrift was het gevolg van een *afgesloten* tuchtprocedure maar droeg onvermijdelijk ook enigermate het karakter van een nieuw, *allerlaatst* tuchtmiddel.

i. Gezien het grote aandeel van de overheid in de tien beschreven gevallen, kan de vraag rijzen of men hier nog wel spreken kan van *kerkelijke* tucht. Zonderen wij de gevallen uit, die zich aan ons voordoen als zuiver civiele zaken (Wandart, Moreau, De Ecclesia 1548), dan dient deze vraag o.i. bevestigend te worden beantwoord. Want in de eerste plaats hadden óók de predikanten in deze tuchttoefening een groot aandeel (en ontbrak soms ook een aandeel van de kerkeraad niet); vervolgens vond de tuchttoefening plaats in overeenstemming met de kerkorde, en tenslotte beschouwde Calvijn de afzetting van predikanten, al werd deze uitgevoerd door de overheid, als een onderdeel van de *kerkelijke tucht* over hen.⁴⁰⁴

van Pierre Ninaux, predikant van St. Gervais, hij is 'bien scavant' maar de mensen horen hem niet graag: 'quant il va a S. Gervais les gens le voyant sent retornentz'. Besloten werd tot meer over en weer preken over te gaan.

399 Vgl. blz. 286, 303 v. De vermaning van Petit in de vergadering van de 'Compagnie' had ook betrekking op de leer. Vgl. blz. 289.

400 Vgl. blz. 296.

401 Men krijgt de indruk dat Fabri langs deze weg wél een gunstig getuigschrift kreeg. Blz. 310.

402 Vgl. blz. 302. Castellio kreeg er wél een van de 'Compagnie'. Blz. 261.

403 Vgl. blz. 309.

404 Vgl. het citaat uit *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, vermeld blz. 254, aant. 29.

j. Tenslotte is het interessant te zien hoe de tien gevallen over de jaren verspreid zijn: er is er één in 1542 (Wandart), één in 1543 (Baud), er zijn er drie in 1545 (De l'Escluse, Moreau, Champereau), twee in 1546 (Mégret, De la Mare), er is er één in 1549 (Ferron), één in 1553 (De Ecclesia), één in 1556 (Fabri) en dan tot Calvijns dood in 1564 geen enkele meer. Het aantal gevallen werd dus, met enkele uitschieters in de jaren midden veertig, gaandeweg minder. Dat wijst op een toenemen van de homogeniteit⁴⁰⁵ en een goede werking van de preventieve maatregelen binnen de 'Compagnie' alsook op verbetering van de 'kwaliteit' van de predikanten in de loop der jaren.

§ 17. OPTREDEN VAN DE KERKERAAD EN VAN DE RAAD TEGEN PREDIKANTEN

Aan de enkele gevallen waarin wij de *kerkeraad* zagen optreden tegen predikanten⁴⁰⁶ zijn niet veel andere toe te voegen. Misschien zijn de predikanten door de kerkeraad nog het méést vermaand naar aanleiding van hun manier van optreden tijdens de zittingen van dit college. Zo werd op 3 september 1556 aan Jacques Bernard, toentertijd predikant van Satigny, onder ogen gebracht dat de kerkeraad het bijzonder onplezierig gevonden had dat hij zich bij de behandeling van zijn zaak tegen Jacques Dufour niet aan de regels van fatsoen en gematigdheid gehouden had, door Dufour uit te maken voor canaille en boef (canalles brigant). Bernard erkende hierin fout te zijn geweest.⁴⁰⁷

Begin november 1557 hield de kerkeraad zich bezig met de predikant van Russin, Matthieu Grandjean.⁴⁰⁸ Niet dat hij zèlf hem vermaande, daarvan lezen wij tenminste niets. Maar er was bij de Raad een klacht binnengekomen over het huwelijksleven van Grandjean⁴⁰⁹ en deze had nu de kerkeraad gevraagd hem daaromtrent een advies uit te brengen.⁴¹⁰

Op 20 mei 1546 werd Philibert de Beauxlieux, 'ministre', door de kerkeraad ondervraagd naar aanleiding van uitlatingen die hij in Morges zou hebben gedaan over het spel dat in Genève gespeeld zou zijn, waarin Calvijn voor paus

405 *Toenemen* van de homogeniteit: het is even eenzijdig van 'very little unanimity of opinion within the Company of Pastors' te spreken (zoals Monter, *l.c.*, p. 132, doet na de afzetting van De Ecclesia in 1553 verhaald te hebben) als van volledige homogeniteit. Men denke aan de steun die Champereau na zijn afzetting nog bij verschillende predikanten vond voor zijn pogingen in het ambt hersteld te worden, aan de doorkruising van het beleid van de 'Compagnie' in 1546 in de zaak Mégret door Poupin en De Ecclesia, en aan de oppositie binnen de 'Compagnie' van Petit. Blz. 296 v., 289.

406 De gevallen Mégret 1546 en Fabri.

407 *OC*, XXI, c. 648.

408 Grandjean was pas 15 juli 1557 predikant van Russin geworden; daarvóór was hij pedagoog aan het hospitaal, predikant en schoolmeester te Genève geweest. Heyer, *l.c.*, 213, 471.

409 *Reg. du Conseil*, 1 nov. 1557, *OC*, XXI, c. 678 sq.: de klacht ging vergezeld van het verzoek Grandjean te vermanen 'de fere son debvoir de habiter avec sa femme'.

410 *OC*, XXI, c. 679 (1 nov. 1557): het advies werd 5 nov. gegeven. De uitgevers van de *OC* delen mee: 'On n'apprend pas d'autres détails'.

en Abel [Poupin] voor kardinaal gespeeld zouden hebben. Hoewel De Beauxlieux ontkende, werd hij toch vermaand.⁴¹¹ Over deze 'ministre' is weinig bekend; in elk geval was hij géén predikant in stad of land van Genève.

Tegen het eind van 1562 en in het eerste halfjaar van 1563 moest Matthieu Essautier 'autrefois ministre du Grand Saconney'⁴¹² nog al eens voor de kerkeraad verschijnen.⁴¹³ Essautier was toen geen predikant van Genève en was het ook vroeger nooit geweest.

Gemakkelijker is het aan de reeds vermelde gevallen van optreden van de Raad tegen predikanten andere toe te voegen.

Zo trad deze in de zomer van 1544 op tegen de predikant Louis Treppereau. Deze had over verschillende hooggeplaatsten in Genève minder fraaie dingen gezegd, zo over de burgemeesters van het vorige jaar dat die er als het ware toe voorbestemd en geschapen waren om hun als zij in hun taak tekortschoten, het hoofd af te slaan.⁴¹⁴ 17 juni werd Treppereau gevangen gezet, diezelfde dag wel weer losgelaten — 'avec remontrances' — maar tevens voorlopig in zijn ambt geschorst.⁴¹⁵ Negen dagen later⁴¹⁶ smeekte hij de Raad met een verbroken hart⁴¹⁷ in zijn ambt te mogen terugkeren; als hij zich in de toekomst weer zou misgaan, mocht men hem streng straffen. Besloten werd over dit verzoek een samenspreking met Calvijn te hebben en deze daarbij aan te raden Treppereau ditmaal nog te pardonneren. — Ook Calvijn was nl. over diens loslippigheid zeer ontstemd.⁴¹⁸ — Op het verlenen van gratie en, vermoedelijk, een overplaatsing naar Céligny⁴¹⁹ schijnt de zaak uitgelopen te zijn.

Het optreden van de overheid tegen Treppereau geschiedde overeenkomstig

411 OC, XXI, c. 381.

412 OC, XXI, c. 794 (onder 26 nov. 1562).

413 Reg. du Consist., 26 nov., 3 dec. 1562, 14 jan., 27 mei, 3 juni 1563, OC, XXI, c. 794 sqq., 803 sq. Vgl. Reg. de la Comp., I, p. 97 sq., alwaar p. 98, n. 1, nog meege-deeld wordt dat Essautier een zwager was van Castellio en dat hij zich ook op 31 aug. 1563 voor de kerkeraad moest verantwoorden.

414 Aldus lichte Calvijn Farel in, 31 mei 1544, OC, XI, c. 720. Calvijn was bang dat de zaak wel eens op een doodvonnis of verbanning zou kunnen uitlopen. — Vgl. Reg. du Conseil, 2 en 5 juni 1544, OC, XXI, c. 336 sq.

415 Reg. du Conseil, 17 juni 1544, OC, XXI, c. 338 sq.

416 Reg. du Conseil, 26 juni 1544, OC, XXI, c. 339.

417 'avecque cuer constrict'.

418 Dat blijkt duidelijk uit de in aant. 414 aangehaalde brief aan Farel. Vgl. Calvijns oordeel van reeds twee jaar eerder: Treppereau 'plus levitatis et incontinentiae habet in verbis et actione, quam ministerium deceat'. Calvijn aan Viret, 19 aug. 1542, OC, XXI, c. 429. — Loslippigheid bleef Treppereau's kwaal. In april 1546 werd een onderzoek ingesteld naar aanleiding van de beschuldiging dat hij in een preek zou hebben gezegd: 'Jullie bent alleen maar duivels; denk je dat dit land van jullie is? Het is van mij en van mijn makers en jullie zult door ons die vreemdelingen zijn, worden geregeerd'. Reg. du Conseil, 15 en 16 april 1546, OC, XXI, c. 378 sq.

419 Vermoedelijk: volgens Heyer, l.c., p. 522, werd Treppereau in 1544 van Genève overgeplaatst naar Céligny. Wanneer precies vermeldt hij niet, wel dat hij in aug. 1544 predikant van Céligny was. L.c., p. 196, n. 1.

de bepaling betreffende het optreden tegen de door predikanten bedreven 'crimes [civils] qu'on ne doit nullement porter' (nieuw 27). Wel hebben wij eerder opgemerkt dat de overheid ook in dit soort gevallen vaak overleg pleegde met de 'Compagnie', juridisch verplicht was ze daartoe echter niet. En meermalen deed ze het níet: tenslotte waren ook de predikanten onderdanen van de 'Seigneurie', al diende deze natuurlijk wel de hun gegarandeerde vrijheid om te preken en te onderrichten 'selon que Dieu . . . le demande',⁴²⁰ te ontzien.

Dit laatste was niet altijd eenvoudig omdat over de vraag of inderdaad die norm door de predikanten toegepast was, wel eens viel te twisten. Dat zal zo geweest zijn in gevallen als de volgende. *1 juni 1546*: Raymond Chauvet⁴²¹ wordt vermaand vanwege diverse verwensingen die hij in zijn preek heeft uitgesproken en waaraan een aantal mensen aanstoot genomen heeft; hij moet zó spreken dat de hoorders tot het eind toe kunnen blijven luisteren.⁴²² *21 maart 1547*: de Raad vermaant Abel Poupin tegenover diegenen die voor de kerkeraad moeten verschijnen voortaan anders op te treden en zich ook in zijn preken van kwaadsprekerij over vooraanstaande personen te onthouden.⁴²³ *31 maart 1547*: de Raad bepaalt dat de predikanten in de kerkeraad alleen maar goede vermaningen overeenkomstig het Woord van God mogen uitspreken.⁴²⁴

Dat ook Calvijn niet ontzien werd, blijkt uit de volgende voorbeelden. *21 mei 1548*: de Raad besluit Calvijn te ontbieden omdat hij 'avecques grandes colleres' preekte dat de overheid verschillende brutale zonden toeliet. Hem zal gevraagd worden waarop hij eigenlijk gedoeld heeft, en worden gezegd dat, als zich een onbeschaamde zonde in de stad voordoet, hij de 'lieutenant' moet waarschuwen.⁴²⁵ Een soortgelijke vermaning kreeg hij op *9 juli 1548*, en kregen een week later alle predikanten: zij moeten het Woord van God zuiver preken en als zij horen van de een of andere brutale zonde, de 'Seigneurie' daarvan in kennis stellen. Pas als die er niets aan doet, 'il peulvent estre en telle liberte quest requisite audit ministere'.⁴²⁶ *29 februari 1552*: ter kennis van de Raad is gebracht dat Calvijn de vorige dag in de morgenpreek toornig is geworden en verschillende dingen heeft gezegd waarover verscheiden mensen hun beklag hebben gedaan omdat zij er zich buitengewoon aan geërgerd hadden. De Raad besluit naar gelang van de ernst van de zaak — die zou eerst nog worden onderzocht — Calvijn of te ontbieden of thuis door een van de raadsleden te laten vermanen.⁴²⁷

420 OS, II, p. 332, 7 sq.

421 Chauvet was sedert 1545 predikant te Genève en werd een van Calvijns voor-
treffelijkste collega's. Heyer, *l.c.*, p. 439; *Reg. de la Comp.*, I, p. 22, n. 10.

422 OC, XXI, c. 382.

423 OC, XXI, c. 400: 'ny aussy en sa predication naye a medire des princeps'.

424 OC, XXI, c. 402.

425 OC, XXI, c. 426.

426 OC, XXI, c. 429. Men krijgt de indruk dat de predikanten zich hadden beroepen
op de vrijheid waarvan zo juist sprake was.

427 OC, XXI, c. 503.

In de meeste gevallen waarin de Raad de predikanten tot de orde riep, was dat omdat dezen, bij de bediening van hun ambt te toornig, te cru, te onbillijk of te overijld hadden gesproken. Maar soms deed de Raad het omdat zij hun ambt niet, of althans niet trouw genoeg bedienden. Zo besloot hij 2 oktober 1543 de predikanten te vermanen omdat hun zorg voor de zieken in het hospitaal te wensen overliet.⁴²⁸ Een enkele maal *verzocht* Calvijn de overheid tegen ambtelijke nalatigheid van predikanten op te treden. Zo eind oktober 1550, toen twee dorpspredikanten niet van zins waren de vergadering van de 'Compagnie' bij te wonen, waarin o.a. hun overplaatsing aan de orde zou komen.⁴²⁹

428 *OC*, XXI, c. 321.

429 *Reg. de la Comp.*, I, p. 73 s.; *Reg. du Conseil*, 30 okt. 1550, *OC*, XXI, c. 469.